

לאומיות כלכלית במבט משווה: פועלי הנמל היהודים בין סלוניקי לחיפה, 1923–1936

אורלי ק' מירון

מרבית מדינות הלאום התגבשו בתהליך של דה־קולוניזציה שראשיתו כבלקן בשנת 1830 עם ייסודה של מדינה יוונית עצמאית וסיומו בשנות השישים של המאה ה־20. לתהליך זה נלוו גילויים מגוונים של לאומיות כלכלית. המעבר ממסגרות אימפריאליות מגוונות למדינות לאום הגדיר באופן דיכוטומי את היחסים בין ה'רוב' החדש במדינות הלאום העצמאיות לבין מיעוטים מקומיים וקהילות זרים, שנחשבו לנאמני האליטות הקולוניאליות.¹ חברי מיעוט אלה, שזכו למעמד מועדף,² נעזרו הן במשאבים האתניים של קבוצתם ובכלל זה כוח עבודה נאמן, נוח, חרוץ וזול, ואשראי זול בתנאים נוחים ליוזמים, והן במשאבי המעמד של יחידים בקבוצה.³ בעזרת משאבים אלה הם מילאו תפקידים כלכליים מגוונים, שההמונים בחברת הרוב לא היו מסוגלים למלא, והאליטות השולטות לא חפצו בהם בדרך־כלל – במגזר הפרטי והציבורי כאחד.⁴ קיומם של מיעוטים אלה

1. במאמר זה נכללות המסגרות הקולוניאליות המגוונות המציינות שלטון זר באזורים שהוקמו בהם מדינות לאום, ושגילויי הקולוניאליזם התחוללו במאות ה־19 וה־20 (עד סוף שנות השישים). מסגרות אלו מקיפות אימפריאליזם המזוהה בדרך־כלל עם מסגרות ישנות, קולוניאליזם מודרני הנע מכיבוש צבאי ושלטון פוליטי מלא (כגון הקולוניאליזם הבריטי בהודו) ועד קולוניאליזם למחצה, המבטא שליטה כלכלית בלבד, שהתרחש במדינות דוגמת תאילנד (Hamilton and Waters, 1997).
2. לדוגמה, מתן חסות בריטית לסוחרים הודים במזרח אפריקה (Yambert, 1981) או פטורים ממכסים למגדלי סוכר בסיאם במחצית השנייה של המאה ה־19 (Hamilton and Waters, 1997; Ayal, 1999).
3. משאבי מעמד (Class Resources), שהגדיר לייט (Light), ובלאוק (Blalock) כינה אותם משאבי תחרות (Competitive Resources), הם מקורות הכוח של יחידים השייכים למיעוט והם מכילים הון ממשי, הון אנושי והון חברתי.
4. על קבוצות אלה באימפריה העות'מאנית ראו: Armstrong, 1976. על מיעוטים בעלי אפיונים דומים בחברות מתועשות מתקדמות במערב, שכונו כפי המבקרים פסאודו־מתווכים, ראו: Bonacich, 1973.

שימר בקפידה חלוקת עבודה אתנית בקולוניות בחברה הפלורלית המקוטבת בין קבוצות עילית לבין ההמונים.⁵ כך יכלו אליטות קולוניאליות לעכב את התפתחותן של מעמד בינוני מקומי, העלול לתבוע חירויות ולערער את שלטונן. בנסיבות אלו אפשר להבין כיצד במדינות הלאום נהפכו חברי קבוצות המיעוט הללו מ'שייכים-מועדפים' ל'נוכרים-נחותים'. הללו נחשדו בנאמנות לשלטון הקודם ובאי-נאמנות לחברה המארחת, בבחינת 'גיס חמישי'.⁶ פועל יוצא היה צמיחתה של לאומיות כלכלית במדינת הלאום, בד בבד עם צמיחת הלאומיות הפוליטית. לאומיות זו קבעה דפוסים של העדפה כלכלית-לאומית שסייעו לגיבושה המחודש של חברת הרוב הלאומי במדינה: העדפת בני הלאום בסחר, עבודה ונישואין; הגנה על כוח העבודה הלאומי מפני סיכוני תחרות כלכלית.⁷ התחרות בין הרוב למיעוטים הושפעה ממדיניות הממשלה, שתפקדה כסוכנת של הרוב הלאומי וסייעה להכוונת שווקי העבודה והסחורות לטובת בני הלאום יחד עם אפלייתם לרעה של מיעוטים באמצעות הגבלות משפטיות, פוליטיות, חברתיות וכלכליות.⁸ התערבות ממשלתית הבטיחה את שליטתה של האוכלוסייה הדומיננטית במגזרי תעסוקה ממשלתיים שצמחו, כמו: נמלים ימיים, רכבות (תשתיות), שירות ציבורי ועוד. אף במגזר הפרטי נודעה אכיפה ממשלתית להעדפתם של עובדים דומיננטיים, שהתבצעה בין השאר באמצעות איגודים מקצועיים ואנשי עסקים מאוכלוסיית הרוב.⁹ לפיכך, מימוש מדיניות של לאומיות כלכלית

5. התפיסה של חברה פלורלית נוסחה לראשונה בידי Furnivall (1948) לתיאור חברות קולוניאליות בדרום מזרח אסיה. לפי הגדרתו של M. G. Smith (1986) זוהי חברה רב-אתנית המאופיינת בקיום מוסדות נפרדים לכל אחד מהפלחים האתניים המרכיבים אותה וממשלה משותפת לכל הפלחים. החברה העוט'מאנית נחשבה לחברה פלוראלית קלאסית. ראו: Braude and Lewis, 1982, p. 1. על המבנה ההיררכי אתני של חברות קולוניאליות ראו: Rex, 1970, pp. 59-86.
6. ראו: Smith, 1986, Chap. 6; Van den Berghe, 1981; Levine, 1997; Chirot, 1997. מיעוט אתני המרוכז גאוגרפית במדינת לאום עלול להוות איום על 'המדינה המארחת' וזו תחשוד בשאיפותיו הפוליטיות. ראו: Smith, 1976, pp. 10-12. כך למשל הרוב המוסלמי במלזיה חש מאוים בידי מיעוט סיני הנאמד בכשליש מכלל האוכלוסייה, והדבר משפיע לרעה על יחסי רוב-מיעוט. ראו: Chirot, 1997, p. 21.
7. Deutsch, 1966², pp. 101-104. בשאיפה להגן על כוח העבודה הלאומי היו טמונים זרעיה של הלאומנות הכלכלית (Economic Chauvenism), שצמחה במדינת הלאום ושימשה בסיס לסולידריות כלכלית של כוח עבודה תעשייתי מאורגן על בסיס שותפות לאומית. ראו: Sventnilson, 1954, pp. 36-38.
8. זו כללה איסור אחזקת קרקע, יערות ומשאבי טבע; מיסוי מיוחד לזרים; הגבלים עסקיים; הלאמת ענפי הדגנים בכל רמות הייצור (חקלאי, טחינה ושיווק); הלאמת המסחר הקמעונאי; הכבדה על פעילות יבוא ויצוא; חסימת אפשרויות תעסוקה במקצועות חופשיים בשירות הציבורי למעט רפואה. על מדיניות מפלה כזאת שננקטה כלפי סינים במדינה העצמאית שהוקמה בפיליפינים ראו: Eitzen, 1968, pp. 224-225. על חקיקה דומה נגד סינים במלזיה העצמאית (1969) ראו: Banton, 1983, pp. 193-195.
9. Greenberg, 1980, pp. 142-147.

עשוי היה להיות פועל יוצא מכוחו הפוליטי המכריע של המעמד הבינוני או מיכולתו לשכנע את האחרים בעם להמיר הכנסה חומרית בהכנסה חברתית ונפשית של לאומיות.¹⁰ המדינה הלאומית ציפתה מיזמים דומיננטיים להיות בעלי 'טעם אפליה' לאומי, שמשמעו נכונות לשלם את המחיר בעבור הפסד 'יעילות' שעלול היה להיגרם מהחלפת עובדי מיעוט בעובדים מקרב 'הרוב' הלאומי.¹¹

יעקב מצר (1978) גורס כי לאומיות כלכלית שנצפתה במדינות החדשות המתפתחות, שקמו לאחר מלחמת העולם השנייה, בשלב הבתר-קולוניאלי, התקיימה גם ביישוב היהודי בארץ-ישראל המנדטורית, חסר הריבונות אך המונחה בידי גישות לאומיות, משנות העשרים ועד אמצע שנות השלושים, טרם החלתן של גישות סוציאליסטיות. ואולם שלא כמו במדינות החדשות הלא מפותחות, שם ההפליה הלאומית כוונה נגד כוח עבודה מקצועי זה, שאפיין את הקולוניאליזם הכלכלי, ההפליה הלאומית היהודית בארץ-ישראל המנדטורית כוונה למניעת העסקתו של כוח עבודה ערבי לא מיומן, בייחוד בחקלאות. המטרה היתה למנוע התפתחות חקלאות קולוניאלית העלולה לפגוע בקיום הבית הלאומי לעם היהודי ולסכן את חידוש הקשר החי בין העם היהודי לארץ-ישראל. הלאומיות הכלכלית נועדה אפוא לשנות את הרכבו התעסוקתי של העם היהודי בארץ-ישראל בהסתתו מענפי שירותים לייצור, ובייחוד לחקלאות. כך שאפו לצמצם את תלותו של המשק היהודי בגורמים שאינם יהודיים. שלא כמו המדינות החדשות, ששאפו ליצור מעמד בינוני חזק ותעסוקת 'צווארון לבן', שאיפת הציונות היתה לשנות את התעסוקה של יהודי הגולה על-ידי הקטנת חלקם של השירותים – תוצאת הניסיון ההיסטורי הממושך של מיעוט חסר ארץ – והגדלת חלקו של 'הצווארון הכחול'.¹²

10. מצר, 1978, עמ' 222-223.

11. בקר (Becker, 1971²), שחקר את האפליה התחרותית, טבע את המונח 'טעם אפליה' (taste for discrimination), שמשמעו: נכונותם המעשית של מעסיקים דומיננטיים לשלם בעבור הפסדים הנגרמים עקב העדפה (במקרה שלו גזעית) של עובדים דומיננטיים. הוא בחן את השפעות האפליה בדגם של סחר בין-לאומי, שבו שימשו 'לבנים' ו'שחורים' בתפקידי מדינות נפרדות. הוא הניח כי למגזר ה'לבנים' יש שיעור גבוה של הון ביחס לעבודה לעומת מגזר ה'שחורים', במצב שאין אפליה. הוכח כי לבנים יעדיפו לייצא הון או לייבא עבודה עד הנקודה שבה המוצרים השוליים של הון (ולכן עבודה) שווים בשני המגזרים. ואולם כאשר יש להם 'טעם אפליה' יעדיפו לבנים להשתמש בהונם עם עבודה לבנה וייצאו הון רק בתמורה גבוהה מזו שיוכלו לקבל בבית. בנסיבות אלו ישלם הרוב מחיר בעבור 'טעם האפליה' שלו, גם בשעה שיוכל להשיג הישג כלכלי אם יפלה לרעה עובדי מיעוט, כלומר הרוב יגדיל את הכנסתו באמצעות ניצול המיעוט, ההישגים הללו יהיו קטנים למעביד והכנסתה של כל הקהילה תהא קטנה לעומת ההכנסה המושגת ללא אפליה. ראו: Krueger, 1963. אפליה מוסדית, השכיחה במדינת הלאום, נחשבת לחמורה מאפליה תחרותית בשווקים. ראו:

Kahan, 1986, p. 101

12. על ההשוואה בין המקרה הארץ-ישראלי לבין המודל של ברטון (Breton) וג'והנסון (Johnson), הנקשר לניסיון של המדינות הבלתי-מפותחות, ראו: מצר, תשל"ט, עמ' 34-35.

במאמר זה ייבחנו גילויי הלאומיות הכלכלית, הבאים לידי ביטוי בשינויים מבניים בכוח העבודה, אשר מובלים בידי הממסד או בידי האליטות המייצרות הזדמנויות, הן בנמל סלונקי בשלב הבתר-קולוניאלי המאופיין בהתבססות דמוגרפית-לאומית בגבולות הגאוגרפיים הסופיים של יוון, והן בשלב הדה-קולוניזציה בחיפה שבארץ-ישראל המנדטורית. בתוך כך תיבחן התזה של מצר כדי להרחיב את החלטה מהמדינה היהודית המתגבשת בשלב הדה-קולוניזציה (ביחס לקולוניאליזם הבריטי) למדינת הלאום היוונית בשלב הבתר-קולוניאלי, שלב שהחל עם מימוש חוזה לוזאן (30 בינואר 1923) שחתם את שלב הדה-קולוניזציה במקדוניה היוונית.¹³ בעת ההיא התבססה מדינת הלאום היוונית מבחינה דמוגרפית עם יציאתם של תורכים מוסלמים וכניסתם של יותר ממיליון יוונים אורתודוקסים. בחינת התמורות בתעסוקה של עובדי הים היהודים בנמל סלונקי על ציר הזמן (1923-1936), מפעילות במדינת לאום יוונית מתבססת (1923-1931) ועד הגירתם לנמל חיפה (1932-1936), מציבה את האוכלוסייה הנחקרת כ'קבוע' (בעלת מאפיינים שאינם משתנים) החווה הן את השייכות לכוח עבודה של מיעוט במדינת לאום בשלב הבתר-קולוניאלי והן את ההצטרפות לכוח העבודה הלאומי המתגבש במהלך הדה-קולוניזציה והטרומ-ריבונות בארץ-ישראל המנדטורית. העמדת אוכלוסייה זו בתפקיד 'אוכלוסיית ביקורת' (control population)¹⁴ מאפשרת להשוות בשני השלבים הללו (שלב הדה-קולוניזציה והשלב הבתר-קולוניאלי) בין דפוסי לאומיות כלכלית שקשורים לצורות ההתבססות הראשונית של כוח עבודה לאומי במגזר תעסוקתי הרגיש לאפליה לאומית – הנמל. זה מאופיין בזיקה לתשתית ציבורית וחצוי בין המגזר הממשלתי ליוזמה הפרטית. בתחילה יאותרו גילויי הלאומיות הכלכלית המופנים כלפי כוח העבודה של המיעוט היהודי בשלב הבתר-קולוניאלי, קרי במדינה היוונית העצמאית המתבססת בגבולותיה הסופיים, וייבחנו דרכי דחיקתם המתמדת של פועלים יהודים מעמדותיהם הישנות בנמל לטובת פועלים יוונים. לאחר מכן ייבחנו גילויי הלאומיות הכלכלית של ההנהגה הצינונית בארץ-ישראל המעוניינת לקלוט את עובדי הים מסלונקי במסגרת הזדמנויות העבודה החדשות שנוצרו בנמל חיפה המתפתח וחווה תהליכי דה-קולוניזציה בארץ-ישראל המנדטורית.¹⁵ עיקר הדיון הוא בעידן הסלונקאי המתמשך על פני מרבית ציר הזמן הנדון.

13. בחוזה לוזאן נאכפו על יוון חילופי אוכלוסין עם תורכיה ובלגריה, ואלה כונו 'טרנספר'. בחילופי האוכלוסין לא נכללו התורכים שבמערב תרקה ויוונים בקונסטנטינופול: Campbell and Sherrard, 1968, pp. 127-129; Hirschon, 2003, Appendix, pp. 282-287; Hirschon, 1989, pp. 36-37; Barutciski, 2003

14. על השימוש במדעי החברה במתודה של 'אוכלוסיות ביקורת' ראו: Godley, 2001, pp. 14-15
 15. על העדפתם של עובדים דומיננטיים מעובדי מיעוט בתשתיות תחבורה ציבוריות, ועל המקרים של מיעוטים יהודיים במדינות שנסדו במזרח אירופה ומרכזה לפני מלחמת העולם השנייה ראו: Kuznets, 1960³; Don, 1992

לפיכך יודגש שההיסטוריה של העבודה בנמל חיפה ובכלל זה השתלבותם של המהגרים היהודים מסלוניקי והמאבקים בינם לבין העובדים הערבים אינם מעניינו של מאמר זה.¹⁶ בפרק הראשון אציג את שליטתם של פועלי הנמל היהודים במצב של קולוניזציה אירופית במקדוניה העות'מאנית. בפרק השני יוצגו עובדי הנמל היהודים בנמל סלוניקי כמעבר ממשק קולוניאלי למחצה במקדוניה העות'מאנית למשק לאומי השרוי בתהליך הדה-קולוניזציה של סלוניקי וסביבתה (מחוז סלוניקי העות'מאני) במהלך הסיפוח למדינת הלאום היוונית (1912-1922); בפרק השלישי אשרטט קווים לדמותם של עובדי הים היהודים בראי המדיניות האזורית היוונית בשלב הבתר-קולוניאלי (1923-1931); בפרק הרביעי יוצגו התמורות שחלו בהיצע כוח העבודה במטרופולין היווני, אסכיר את השלכות מדיניות הקליטה של הפליטים היוונים העירוניים על הזדמנויות התעסוקה בסלוניקי בכלל ועל העובדים היהודים הוותיקים בפרט; בפרק זה גם אציג את השפעת התמורות במעמדו האזורי של נמל סלוניקי על צמצום ההזדמנויות לתעסוקה בנמל; בפרק החמישי יוצגו השינויים המבניים שחלו בעבודה בנמל בראשית שנות השלושים והשלכותיהם על פועלי הנמל היהודים; בפרק השישי אתאר את גילויי הלאומיות הכלכלית של הממסד היהודי והמעסיקים היהודים במימוש ההזדמנויות החדשות שנוצרו בעבור פועלי הנמל היהודים של סלוניקי בנמל חיפה. בשלב זה אראה את עובדי הנמל מסלוניקי כמי שמצטרפים ל'רוב' הלאומי היהודי העתידי בשלב המוקדם של תהליך היווצרות משק לאומי יהודי, בשלב הדה-קולוניזציה ולפני היות היהודים לרוב דמוגרפי; בפרק השביעי אשווה את גילויי הלאומיות הכלכלית בשני המקרים מנקודת המבט של העובדים היהודים הסלוניקאים.

א. הקולוניזציה האירופית במקדוניה העות'מאנית: שליטתם של פועלי הנמל היהודים ומעמדו האזורי של נמל סלוניקי

במפנה המאות ה-19 וה-20 שימש הקולוניאליזם למחצה במקדוניה העות'מאנית מסגרת חיצונית לפעילותם של עובדים יהודים – פקידים, קבלני פריקה וטעינה ופועליהם – בנמל סלוניקי. ייסודה של 'מנהלת החוב העות'מאני' (1881), שהעבירה את ניהול הכנסות המדינה ממגזרי מפתח לידי נציגיהם של הנושים הזרים של האימפריה, הניח את היסודות לקולוניאליזם למחצה אירופי במקדוניה. זה אופיין בשימור הריבונות הפוליטית-המשפטית העות'מאנית ובניהול כלכלי אירופי. הרפורמות המשפטיות העות'מאניות, ובהן שוויון זכויות ללא-מוסלמים, אפשרו צבירת הון בידי נתינים עות'מאנים וזכות בעלות על קרקע לזרים. מנהלת החוב העות'מאני המריצה השקעות זרות בתשתית תחבורתית, ייעלה את

16. על קליטתם של פועלי הנמל מסלוניקי בנמל חיפה מנקודת מבטה של ההיסטוריה של העבודה ראו לדוגמה את מחקריהם של דבורה ברנשטיין (2003) ודוד דה פריס (2000), וכן את עבודת המוסמך של שי סרוגו (2003).

הייצור החקלאי וסייעה להגברת הביטחון בשטחי מקדוניה. על אלה נוספו גאות בביקוש העולמי למוצרים ממקדוניה ומשלוחי כספים של מהגרים מקדונים מהמערב בראשית המאה ה-20, שיצרו שוק של צרכנים ממקדוניה במטרופולין סלוניקי. תמורות אלו הזינו את נמל סלוניקי, ששימש מרכז אחסון והפצה (port entrepôt) של סחורות מיובאות אל מקדוניה ומוצא ימי לייצוא מוצרי החקלאות מפנים הארץ. הזדמנויות התעסוקה בכרך, ששימש אף קסרקטין של הסולטן העות'מאני, גדלו ועמן גאה הביקוש לעובדים בנמל.¹⁷ בשלהי העידן העות'מאני היתה האוכלוסייה היהודית בסלוניקי הגורם האתני הדומיננטי, שנאמד בכמחצית ולא פחות מ-40 אחוז (1913) מאוכלוסייתה הרבת-תרבותית של המטרופולין.¹⁸ כ-1500 יהודים, מתוך סך כל 24,385 המועסקים היהודים בעיר בשנת 1912, עברו בשירותי התחבורה ובכלל זה עובדי הנמל.¹⁹ בין המועסקים היהודים בשירותי התחבורה היו יזמים (בעלי סירות) ועובדי קבלן (סוורים, סבלים, ימאים) השייכים למגזר הפרטי, ולצדם סבלי המכס ופקידי מכס, שאת משכורתם שילמה מנהלת הנמל ולכן נחשבו לעובדי המגזר הציבורי.²⁰ שליטתם של יהודים בעבודה בנמל בשלהי התקופה העות'מאנית, עד כדי השבתתו בשבת, הביאה לידי התפעמות יהודים ולא-יהודים שביקרו בסלוניקי בראשית המאה ה-20. עבודות הים ברחבי האימפריה העות'מאנית היו בשליטת יורדי-הים היוונים,²¹ ושליטתם של פועלים יהודים בעבודת הנמל בסלוניקי היתה ייחודית, כפי שתמצת זאת מבקר יהודי: 'שאלוניקי היתה אחרת. שאלוניקי היתה כמעט מטרופולין – פתח וחלון לעולם הגדול. הנמל שלה היה אחד המרכזים הבין-לאומיים במזרח הקרוב, והנמל הזה היה בידי יהודים!'²²

השלטונות העות'מאניים תמכו בדומיננטיות של היהודים, הנחשבים נאמנים לשלטון, במגזר הציבורי בנמל – השער הימי למאחז האחרון של האימפריה העות'מאנית בכלקן – וחסמו את כניסתם של עובדי נמל יוונים, שנחשדו בשיתוף-פעולה עם מדינת

17. לסקירה מפורטת ראו: מירון, תשנ"ט.

18. על גודלה של האוכלוסייה היהודית במקדוניה היוונית ראו: מירון, 2008.

19. Meron, 2006

20. 'חיי הכלכלה בשאלוניקי', תשכ"ז, עמ' 237. לתיאור עובדי הנמל היהודים בשלהי התקופה העות'מאנית ראו: עוזיאל, 1978, עמ' 15-22. לא ברורים היחסים הפורמליים בין מנהלת הנמל לבעלי הפריבילגיה האלבנים לסבלות המכס, שייצגו את הממשל העות'מאני. ידוע שמאז כיבוש העיר בידי הצבא העות'מאני (1430) הופקדה מלאכת הסבלות בשירותי התחבורה של המכס כפריבילגיה בידי משפחת עבאס, צאצאי המפקד המוסלמי של הצבא האלבני. רק לאחר שעזב אחרון בני המשפחה את העיר בחילופי האוכלוסין הכפויים בין תורכיה ליוון עברה האחריות לסבלות המכס בסבב, והזוכים בה הפיקו ממנה רווחים נאים. ראו: Dagkas, 2003, p. 561

21. על חלוקת העבודה האתנית באימפריה העות'מאנית ראו: Sussnitzki, 1966, p. 123

22. פון ויזל, תשמ"ו, עמ' 423. ד"ר זאב פון ויזל, אשר שימש מזכ"ל לשכת קק"ל בווינה, ביקר בסלוניקי לפני שהגיעו הפליטים היוונים.

הלאום היוונית, המאיימת על השלטון העות'מאני בנמל.²³ בנסיבות אלו שימשו עובדים יהודים בסלוניקי חלופה מתאימה לעובדים מוסלמים חסרי המורשת המסחרית והימית. נאמנותם הפוליטית, היצע של כוח עבודה גדול דיו המסוגל לספק את הביקוש לעבודה בנמל, מיומנויות במלאכות הים, שירותי ימאות ומסחר, ידיעת שפות אירופה ובקיאיות במנהל המערבי – כל אלה היו סגולותיו של המיעוט היהודי שאפשרו לו להשתלט על מגוון הפעילויות בנמל ובכלל זה פקידות זעירה ובכירה במכס, סבלות, ימאות ושאר שירותי המסחר הבינ-לאומי.²⁴ עובדים יהודים העדיפו את עבודת הכפיים הרווחית בנמל, ולו גם כעובדי המגזר הציבורי, על פני עבודה חרושתית במיזמי תעשייה פרטיים.²⁵ יזמים יהודים, שעסקו בסחר החוץ ויצרו מגזר פרטי לעובדים יהודים בנמל, הפיקו נוסף על רווח פסיכולוגי הנובע מיצירת מקור פרנסה ליהודים גם תועלת ממיומנותם המקצועית של עובדיהם היהודים הנאמנים, כפי שהפליג לתארה יצחק מולכו במונוגרפיה שלו (תשי"א) על יורדי הים היהודים מסלוניקי:

אשר לא היה משלם בכל תפוצות ישראל [...] האוחזים את המשוטים בשירי ברזל, שולטים בדרכי הים, באוניות מפרשים, בסירות מטען, כבקאים ומומחים ושטים בסירות דייגים בקבוצות ויחידים, צוללים בנתיבות ים ונהרות עם מכמורות ורשתות דגה. רב התימהון גם על פועלי הנמל המנוסים, הסטיוואדורים העובדים בבטן האניות, להטעינן או לפרק את סחורותיהן ולסדרם בצורה מופתית, על הסבלים המעמיסים על שכמם עולם ומלואו [...] והמשביתים את העבודה בנמל ובעיר בימי שבת ומועד.²⁶

מכיוון שבתקופת שלטונם הקצרה של 'התורכים הצעירים' בסלוניקי (1908–1912) שרר תהוֹ-וֹבוהו מנהלי, לא היה סיפק בידי המנגנון החדש לממש את שאיפותיו הלאומיות התורכיות ולהקים במקדוניה 'כלכלה לאומית' ו'בורגנות לאומית' המורכבות רק ממוסלמים.²⁷ ממילא בשלב זה לא חיפשו חלופות מוסלמיות להמוני היהודים העירוניים,

23. המדינה העות'מאנית חששה אף מהשתלטות זרה אחרת על נמל סלוניקי ומהפיכתו לנמל חוץ-טריטוריאלי כפי שקרה בנמלי סין. מסיבות אלו עוכב פיתוחו של הנמל. ראו: Quataert, 1995, p. 59

24. על המיעוט היהודי בסלוניקי בשלהי העידן העות'מאני ראו: Meron, 2005. על מערכת היחסים המשולשת: עות'מאנים, יהודים, יוונים ראו: Landau, 1994

25. משכורת יומית של פועל נמל (בשנת 1911) נחשבה לגבוהה ביותר שהיתה מעולם במקדוניה. ראו: Gounaris, 1989, p. 145

26. מולכו, תשי"א, עמ' 20. בהתאם להחלטת לשכת המסחר והתעשייה של סלוניקי (1911), סבלים יהודים לא היו חייבים לעבוד בשבת (AJYB, 1912, p. 181). על ה'סאבאטופוליס' ראו לדוגמה: עמנואל, תשל"ב, עמ' 169; Mayer, 1913, pp. 38-39; Adler, 1905, p. 142.

27. 'התורכים הצעירים' נשאו את דגל הלאומיות התורכית. זו, בדומה ללאומיות של המיעוטים הנוצריים במקדוניה, דגלה ב'אחדות חדשה המבוססת על הגזע התורכי הגדול ורבי-העוצמה המשתרע מן הים האגאי לרוחבה של אסיה עד הים הסיני' (לואיס, תשל"ל, עמ' 92). שאיפתם

ובהם עובדי הנמל. על אף רדיפת ה'זרים' היהודים בסלוניקי בשנות מלחמת תורכיה-איטליה, הוסיפו היהודים ובהם פועלי הנמל, שהיו נתינים עות'מאנים, להפגין נאמנות גם לשלטון התורכי הלאומי החדש.²⁸ לפיכך, נקודת המפנה בתולדות יהודי סלוניקי היא סיפוח העיר והנמל בשנת 1912 למדינת לאוס יוונית.

ב. דה־קולוניזציה במקדוניה היוונית: כוח העבודה היהודי בנמל סלוניקי (1912-1922)

בעשור הראשון לסיפוח סלוניקי לחבל מקדוניה היווני (1912-1922) עדיין היתה הריבונות על האזור שנויה במחלוקת בין־לאומית, ולכן אפשר להגדיר פרק זמן זה כשלב של דה־קולוניזציה.²⁹

התמורות הגאו־פוליטיות גרמו לאיבוד יצרנים ולקוחות בעורף היבשתי של סלוניקי שהזינו את הפעילות בנמל, אבל השילוב בין מחסור מתמשך בכוח עבודה בעטיו של הגיוס לצבא יוון (1912-1922),³⁰ לבין הגידול בביקוש הצבאי בנמל בעיקר בשנות מלחמת העולם הראשונה (1915-1918), כשסלוניקי נהפכה לקסרקטין צבאי בעבור צבאות בעלות־הברית ובראשן בריטניה וצרפת, הגדילו את רווחיותה של העבודה בנמל לעומת עבודת כפיים בתעשייה. בשנת 1919 היה שכרו היומי הממוצע של פועל לא מיומן בין 10 ל־30 דרכמות, ושכרו היומי הממוצע של פועל ייצור מיומן עמד על 25 דרכמות, בעוד שכרו היומי של פועל בנמל העוסק בשירותי פריקה וטעינה של ספינות באמצעות דוברות, בניווט או בסבלות היה בין 50 ל־75 דרכמות.³¹ ניהולו הרציף של הנמל בידי חברה צרפתית בעלת

להקים 'בורגנות לאומית' ו'כלכלה לאומית' אכן התאימה למדינת לאוס. ראו: Wallerstein and al., 1987, pp. 94-95. ייסודה של ממשלה לאומית תורכית בסלוניקי היתה זרו להחרפת המאבק הלאומי האזורי, מאבק שגרר את מדינות הלאוס בבלקן לחלק את מקדוניה ביניהן ולהשלים את ההתאגדות הפוליטית־המנהלית למערך המודרני של המדינות. על שלטון התורכים הצעירים בסלוניקי ראו: Anastasiadou, 1997, pp. 410-420, 427.

28. ההמונים היהודים, נתינים עות'מאנים נאמנים, אימצו עמדות פוליטיות פרו־תורכיות. בתמורה נהנו ממדיניות ההחרמות הכלכליות נגד מתחרים יוונים (1909). ראו: Ahmad, 1982. יתרה מזו, 'קולם' הקומפקטי, שהיה לשון מאזניים בבחירות לפרלמנט התורכי (נובמבר 1908), צורף לנציגות המוסלמית (יחד 58%) ומנע הלניזציה מוקדמת של מחוז סלוניקי. ראו: Kansu, 1997, pp. 206-207. על שיתוף־פעולה בין יהודים לתורכים בסלוניקי של 'התורכים הצעירים' ראו: Dumont, 1984; Cooperman, 1991.

29. ראו: Meron, 2006.

30. HMSO, 1920, pp. 33-34. במלחמות הבלקן (1912-1913), במלחמת העולם הראשונה (1915-1918) ובקרבות שיזמה יוון באסיה הקטנה (1921-1922) היו יהודי 'יוון החדשה' פטורים מחובת הגיוס לצבא היווני. ראו: Molho, 1988.

31. HMSO, 1920, pp. 34-35; DOT, 1921, p. 35.

זיכיון וכן שירותי הניווט בכניסה לנמל וביציאה ממנו שהיו בידי יהודי,³² סייעו לשימורה של פקידות ניהולית יהודית. על אף גילויים ראשונים של אפליה לרעה מצד בעלי אוניות יווניות שהעדיפו סבלים וסוורים יוונים ועל אף הכנסתן בכוח של ספינות יווניות, נוכחותן האינטנסיבית של אוניות אירופיות בנמל,³³ שליטתם הנמשכת של יזמים יהודים בספנות, התארגנותו הקואופרטיבית של כוח העבודה היהודי בנמל ושליטה יהודית בכוח העבודה המאורגן בעיר ובנמלה, הותירו עיסוק זה בידי יהודים לפחות בעשור הראשון להשתייכותה של העיר ליוון.³⁴ לפי דוח מורגנטאו (1916?), 'ליהודים יש מונופול על עבודת הנמל והם מספקים את כל הסבלים ואנשי הסירות של המזח'.

עם זאת, כבר בעשור הראשון היה אפשר להבחין בתלות שבין העבודה היהודית בנמל והפוליטיקה היוונית. עשור זה מאופיין בתעמולה שהפיצה יוון כדי לזכות בהכרת המעצמות בשאיפותיה האירידנטיות המכוננות 'הרעיון הגדול' (*Megali Idea*), שתמציתו גאולת ביזנטיון ובירתה קונסטנטינופוליס הכבושה (מאז 1453) מידי בית עות'מאן.³⁵ ראש הממשלה אלפתריוס וניזלוס (Venizelos) נזקק לתמיכתם האלקטורלית של יהודי סלוניקי לא רק בשל מספרם באוכלוסיית העיר אלא גם משום נטייתם הפילוריתורכית שדרשה רגישות של השלטון היווני ביחסו אליהם מתוך מחשבה על גורלן של התפוצות היווניות שנתרו בשלטון תורכי. היהודים היו חשודים באי-נאמנות לשלטון הלאומי היווני החדש. היהודים עצמם חיזקו זאת בנהלם תעמולה בין-לאומית, ובכלל זה שתדלנות, לתמיכה בבינאום העיר וממילא הוצאתה מריבונות יוון.³⁶ כדי לרצות את היהודים הבטיח להם קופינס (Cofinas), ראש השירותים הפיננסיים ונציגה הרשמי של ממשלת יוון, בראיונות שפורסמו בשנת 1912 בעיתונות הבין-לאומית, שהפעילות בנמל סלוניקי לא תיפגע: (א) יוקם בנמל אזור סחר חופשי המאחד את המכסים בין המדינות הבלקניות ואשר יתאים לגביית מכס משותפת; (ב) סיפוח העיר ליוון לא יגרום לקיפוח נמל סלוניקי לעומת נמל פיראוס, המתמחה בסחר מוצרי יבוא לצריכה המקומית; ולכן שני הנמלים ישתפו פעולה – נמל פיראוס יספק לסלוניקי מוצרי יבוא, ונמל סלוניקי יספק לפיראוס מוצרי חקלאות ותוצרת משק חי; (ג) ככרך הממוקם בחזית הצפונית של המדינה תשמש

32. בורלא, תשמ"ו.

33. ההיסטוריון יצחק עמנואל כתב, כי מיד לאחר חתימת הסכם לונדון, שסיפח רשמית את העיר ליוון (מאי 1913), היוונים 'הכניסו לנמל בחזקה עוד 40 ספנים יוונים בעלי האוניות היווניות שהגיעו יום יום לנמל בשלוניקי ומספרן הלך ורב, היו שואלים מיד אם הפועלים הם יוונים או יהודים ומיאנו להעסיק את האחרונים. פרנסתם של היהודים הצטמצמה אפוא לאוניות האירופאיות' (עמנואל, תשל"ב, עמ' 205).

34. על הגילדות של הסבלים היהודים ראו: ברודו, תשכ"ז. על עובדי הים היהודים (1912-1922) ראו: Meron, 2006

35. ראו: Hirschon, 2003, p. 4

36. על התוכנית לבינאומה של סלוניקי והפקדת ניהולה בידי הסוחרים היהודים ראו: ד' פלורנטין אל המשרד הציוני בלונדון, 17.12.1912, אצ"מ Z3/2; Molho, 1988, 1992

העיר בסיס צבאי או בסיס לחיל הים של יוון, מה ששיטיב עם מסחרה של העיר.³⁷ כך מוצתה חיוניותו של הנמל לקיום היהודי. ואולם בנקודות אלה רשמה לעצמה הלאומיות היוונית את קווי המתאר של התוכנית העתידית ל'הענשתה' של אוכלוסיית סלוניקי הלא ציינתת לאחר תבוסתה של יוון בקרבות באסיה הקטנה (1922), כפי שנראה להלן.

ג. עובדי הנמל היהודים בסלוניקי בראי המדיניות היוונית בשלב הבתר-קולוניאלי (1923-1931)

השלב הבתר-קולוניאלי ביוון נפתח עם הגעתם של יותר ממיליון פליטים יוונים אורתודוקסים משטחים שעתידיים להיות ברפובליקה התורכית (1924) בהתאם להסכם לחילופי אוכלוסייה (חוזה לוזאן, 30 בינואר 1923), שכפתה תורכיה על יוון המובסת. זהו שלב התבססותה הדמוגרפית והטריטוריאלית של יוון.

להיותם יהודים ולשיוכם הגאוגרפי נודעה השפעה מכרעת על גילויי הלאומיות הכלכלית שחוו פועלי הנמל היהודים של סלוניקי מאז התמורות הדמוגרפיות הקיצוניות. כניסתם של יותר ממאה אלף פליטים לסלוניקי העצימה את האחידות האתנית היוונית בעיר. האוכלוסייה היהודית הוותיקה נהפכה ממיעוט דומיננטי באוכלוסייה רבת-תרבותית אזורית ועירונית למיעוט מובחן בשונותו הלשונית (לדינו) והדתית (יהודית) באוכלוסיית רוב יונית אורתודוקסית. האוכלוסייה היהודית בסלוניקי הצטמצמה, הן במספרים מוחלטים (מ-65,000 לפחות בשנים 1913-1920, לפני הטרנספר, ל-55,250 ב-1928), והן ביחס לכלל האוכלוסייה (מ-40% בקירוב לכ-23%).³⁸ מאז הטרנספר היה המיעוט היהודי של סלוניקי לריכוז הלא יווני הגדול ביותר בעיר היוונית.³⁹ שילובו המחודש במדינה היוונית התנהל במסגרת 'הלניזציה',⁴⁰ שנועדה ליצור אחידות אתנית ברוח הפתרון שהציע הטרנספר למתחים אתניים פנימיים ובין-לאומיים.⁴¹ מימוש מדיניות ההלניזציה היה כרוכה בהפרת הזכויות של המיעוט היהודי (כגון אכיפת השבתון הנוצרי), שעל שמירתם התחייבה יוון בחוזה לוזאן.⁴²

37. ראו: Molho, 1992, pp. 131-132.

38. על התפתחותה של האוכלוסייה היוונית בראי המפקדים העות'מאנים והיוונים ראו: מירון, 2008.

39. לעומת אתונה ופיראוס, שיותר מ-98 אחוז מתושביהן היו יוונים. המיעוט היהודי במדינה היוונית (1928) היה קטן (1.2%) לעומת אוכלוסיית רוב הומוגנית, יונית-אורתודוקסית (96.1%). ראו: מירון, 2008.

40. על ההלניזציה המרחבית והפקעת קרקעות בבעלות יהודים במרכז העירוני השרוף (1917) ראו: Hastaoglu-Martinidis, 1997; Yerolimpos, 1993, 2003. על אכיפת הלניזציה תרבותית: Ginio, 2002; AJYB, 1931, p. 86.

41. Eddy, 1931, p. 35.

42. בהסכם לוזאן הוענקה הגנה למיעוט היהודי בסלוניקי, והובטחו זכויותיו הדתיות (שמירת השבת) והתרבותיות במסגרת כוללת של חוזה להגנת מיעוטים. ראו: Macartney, 1934. גם החוקה

יהודי סלוניקי הופלו לרעה לא רק בשל מעמדם כמיעוט במדינת לאום אחידה, אלא גם במסגרת שילובם הגאופוליטי במרחב המקדוני. העדפתה של 'יוון הישנה' לעומת קיפוחה של 'יוון החדשה', ובכללה מקדוניה, בחלוקת משאבים ושירותים⁴³ נגזרה מיחס של חשדנות והטלת ספק בנאמנות הפוליטית וב'יווניות' של האוכלוסייה המקומית – אזרחיה החדשים של מדינת יוון – ובכללה ריכוזים של מיעוטים (מוסלמים בתרקה ויהודים בסלוניקי), וגם רובה של אוכלוסיית הפליטים היוונים, ש'זה מקרוב באו' ממדינות אויבות (תורכיה ובלגריה). כמחצית מסך כל הפליטים באו למקדוניה בהתאם למדיניות פיזור האוכלוסין של הממשלה, שיעדה להם את ביסוסה הטריטוריאלי של מקדוניה והסרת המחלוקת בדבר הריבונות עליה מסדר היום.⁴⁴ אכיפתה המחמירה של ההלניזציה במקדוניה נועדה 'להתיך' את האוכלוסייה במקדוניה כדי ליצור אחדות לאומית יוונית.⁴⁵ העדפת ההתיישבות הכפרית הטריטוריאלית הרחבה על פני ההתיישבות העירונית נועדה למנוע התגבשותם של מוקדי כוח העלולים לסכן את שלמותה הטריטוריאלית של המדינה המתבססת. המדיניות המפלה כללה אף הנהגת שיטה מניפולטיבית של בחירות אזוריות (1923-1935), שיטה שנתנה משקל שונה לאזורי בחירה ב'יוון הישנה' מאלו שב'יוון החדשה'. כך גם צומצם כוחם הפוליטי של יהודי סלוניקי, שתמיכתם האלקטורלית המרוכזת ב'מלוכנים' נגד ה'וניזליסטים' בשתי מערכות בחירות (1915, 1920), תרמה לכשלונו של וניזלוס (1920) ולשובו של המלך לשלטון.⁴⁶

קיפוחם של תושבי 'יוון החדשה' התבטא אף בשירותים ובחלוקת משאבים והשפיע לרעה על כלכלת סלוניקי שהזינה את הנמל.⁴⁷ נוכח התפתחותו המואצת של כוח עבודה מאורגן ולוחמני בתעשיית הטבק ובנמל, דיכאה המדיניות היוונית הלאומית הן את התעשייה והן את הפעילות בנמל. כניסתו המחודשת של וניזלוס (1928) לתפקיד ראש הממשלה העניקה להלניזציה של השטחים החדשים תוכן חדש, אנטי-קומוניסטי.⁴⁸ סמיכות האירועים בין הטרנספר (1923) והמהפכה הבולשביקית (1917) נוצלה לשכנוע העם היווני בסכנה הקומוניסטית. נצחון הבולשביזם נתפס כהוכחה לכוחם של היהודים המאיים על

הלאומית היוונית (1928) עיגנה בחוק את שוויון הזכויות למיעוטים. בו בזמן הכירה החוקה

בכנסייה האורתודוקסית כדת השלטת במדינה. ראו: Plaut, 1996, Appendix 1

43. ראו: Mavrogordatos, 1983, Chap. 6

44. מתוך 1,221,849 פליטים שהגיעו ליוון, 638,253 התיישבו במקדוניה (52.2%) והיו 45.25% מסך כל תושבי הפלך (1928). באופן דומה הכילה אוכלוסיית מערב תרקה, בגבולה המזרחי של יוון, כשליש פליטים נוסף על התורכים שהורשו להישאר בה לפי חוזה לוזאן. ראו: Kayser and

Thompson, 1964, p. 204; Mackridge, 1997; Kontogiorgi, 2006

45. ראו: Lewkowicz, 2006, pp. 36-37; Carabott, 1997; Alexandris, 2003; Mackridge and Yannakakis, 1997

46. ראו: Mavrogordatos, 1983, pp. 239, 280-288

47. Hekimoglou, 1997; Mazower, 2004, pp. 372-375

48. Mavrogordatos, 1983, pp. 99, 336

הלאום.⁴⁹ את המדיניות האנטי־קומוניסטית הובילו התנועות הפוליטיות וזו סייעה בידיהן לקידום האידאולוגיה של גאולת המדינה וטיהורה מכל המיעוטים. אידאולוגיה זו קודמה באמצעות ארגונים פוליטיים (כגון Ethniki Enosis Ellas [EEE] – האיחוד הלאומי של יוון) ומפלגות לאומניות אחרות בעלות אופי אנטי־קומוניסטי ואנטישמי.⁵⁰ ממשלת וניזלוס טיפלה בסכנות שנשקפו לה מכוח העבודה המאורגן באמצעות חוק עונשין למפגנים (1929) (Idionymon) וחוק לפיזור איגודים מקצועיים (1930), שהיו חברים בהם פועלים יהודים רבים, וכוננה מחדש את הסדר הציבורי באמצעות משטר צבאי בשטחים החדשים. אולם כשהופיעו גילויים של לאומנות כלכלית במסווה של הגנה על הכלכלה הלאומית, ובכלל זה קריאות שלא להיכנס לחנויות שאינן יווניות, שלא להעסיק זרים בעסקים ולהעדיף מוצרים יווניים, לא ניתנה לקולות אלה של הבורגנות היוונית תמיכה חוקית של הממשלה.⁵¹ מדיניות רשמית זו נמשכה עד הכיבוש הנאצי, כפי שהעיד צבי זוהר, שליח הקרן הקיימת לישראל בסלוניקי (1939): אמנם 'לא יחוקקו כאן חוקים אנטי־יהודיים, שהשלטונות המרכזיים לא יכריזו על רוח אנטי־יהודית. אך, בצעדים איטיים של מעשה יום־יום ומתוך ניצול החולשה הפנימית של היהודים, ייעשה מפעל ההרס'.⁵²

הואיל ושיעור היהודים שהשתתפו בכוח העבודה במגזר הפקידות הממשלתית היה זניח, כפי שכתב זוהר (1939) בסקירת מצבה של הציונות ביוון: 'שלעולם לא תפסו כאן יהודים עמדות כלכליות במשק המדינה הישיר וגם לא בפקידות הממשלתית', התחרות בין יהודים לפליטים השבים למולדת התנהלה בשירותי התחבורה הקשורים לתשתיות ציבוריות ובהם הנמל. מגזר תעסוקה זה, שבו המדינה היא המעסיק בדרך־כלל, נחשב למגזר מפלה לרעה, בסמוי או בגלוי, של עובדים בני מיעוטים או מהגרים.⁵³

מיוני 1923 צמצמה לשכת המסחר והתעשייה של העיר את זכויותיהם של סבלי המכס ואף אלה של סבלי הפריקה והטעינה וסוכניהם. בו בזמן החריפה התחרות בין סבלי יהודים לסבלי פליטים על רקע ירידת הפעילות בנמל. בנובמבר 1925 נותרו רק כ־150 מתוך 700 סבלי פריקה וטעינה יהודים.⁵⁴ נראה שפיטורי עובדים יהודים במגזר הציבורי בנמל התאפשרו רק באמצעות חוקי חירום זמניים שחוקקה הדיקטטורה הצבאית שהשליט

49. מסיבה זו הואשמו מיעוטים יהודים בקומוניזם, ו'האיום היהודי' פורש בעליית הטוטליטריזם לשלטון. ראו: Chirot, 1997, p. 19.

50. Kritikos, 2000, p. 205; Mavrogordatos, 1983, pp. 147-152; Mazower, 1991, p. 128. מאזור, תשס"ח, עמ' 382.

51. Constantopoulou and Veremis, 1998, no. 67, pp. 216-217.

52. ד"ר צבי זוהר, סקירה על מצבה של הציונות ביוון, נשלחה מהלשכה הראשית של קרן קימת לישראל (קק"ל) בפראג (6 בינואר 1939) אל הלשכה הראשית של קק"ל בירושלים, אצ"מ KKL5/9519.

53. Don, 1992; Kuznets, 1960³, pp. 1607-1609; דרויש, תשמ"ז, עמ' 33-42. יש לסייג ולהדגיש כי מחקרים הנעשים על תעסוקת מיעוטים במגזר הציבורי במדינת ישראל בת־זמננו (כגון: Lewin-Epstein and Semyonov, 1994) מתייחסים למסגרת קיום שונה מזו הנדונה במאמר.

54. ראו: Dagkas, 2003, pp. 560-566.

הגנרל תיאודורוס פנגלוס (Pangalos) לאחר שראש הממשלה הנבחר וניזלוס גלה לפריז (1924).⁵⁵ לכך התכוון כנראה ההיסטוריון יצחק עמנואל שכתב: 'בשנים 1922-1923 אסרה העירייה על יהודים לעבוד בנמל, ואף פיטרה את כולם לאחר ששילמה להם פיצויים והכניסה במקומם את היוונים פליטי אסיה. כן אסרה על בעלי עגלות ועל בעלי מרכבות יהודים להמשיך בעיסוקם [...] המפקד הצבאי של העיר פאנגולס היה עושה בעיר כבתוך שלו ומושל בעריצות ובלי משפט, לפי חוקי חירום מיוחדים'.⁵⁶ להלן אנתח את התמורות שהביאו אף לידי דחיקת סבלי הפריקה והטעינה היהודים, שמנהלת הנמל סיפקה עסקים לקבלניהם. תחילה אנסה לבסס את הטענה שהיווצרותם של לחצי עבודה במטרופולין סלוניקי הכריעו בדחיקתם של עובדי קבלן יהודים מן הנמל.

ד. לחצי עבודה בשירותי התחבורה הימית (1928) וניוונו של נמל סלוניקי

הצפתה של סלוניקי בפליטים ממוצא עירוני, בעלי משלח יד דומה לזה של המקומיים בכלל ושל היהודים בפרט, ובעלי כוח יזמי נמוך יחסית לזה שבקרב הפליטים שהגיעו לערים אתונה ופיראוס, הגדילה את התחרות הצפויה בקרב העובדים.⁵⁷ יציאתם של מוסלמים תורכים ממוצא כפרי ממקדוניה וכניסתם של פליטים אורתודוקסים יוונים, שרובם ממוצא עירוני, יצרה את ההלניזציה הדמוגרפית של שוקי העבודה, ואף הפרה את האיזון בין כוח עבודה חקלאי לעירוני במקדוניה.⁵⁸ מדיניות הקליטה של הפליטים העירוניים במקדוניה הושפעה הן מהעדפת הממשלה את ההתיישבות הכפרית המרחבית במקדוניה והן מרצונה לבלום התפתחות כוח תעשייתי מאורגן ולוחמני העלול לאיים על שלמות המדינה.⁵⁹ לפיכך, הטיפול בקליטת הפליטים העירוניים, שהופקד בידי הוועדה

⁵⁵ Clogg, 1986², pp. 123-124; Mazower, 1991, pp. 20-23.

⁵⁶ עמנואל, תשל"ב, עמ' 212. אחרת קביעתו של עמנואל אינה עולה בקנה אחד עם הצהרותיהם של יהודים (1941) על היותם מועסקים כסבלים בידי הרשות המוניציפלית של העיר, לדוגמה Halegoua Sehe'aya (יליד 1900), תושב Regie Verdard. ראו: Recanati, 2000, p. 210; וכן עדותו של David Aaron (יליד 1915), שהוא, אביו וסבו היו סוורים. Matsas, 1997, pp. 306-308

⁵⁷ ראו: Meron (forthcoming), chap. 7.1.

⁵⁸ ראו: Aktar, 2003, p. 80; Ahmad 1995, p. 173; Pallis, 1925, 1929.

⁵⁹ יוזמות תעשייתיות שנתמכו בהלוואות הוועדה ליישוב הפליטים חשפו העדפה גאו-פוליטית ברורה: אף-על-פי שמרבית הפליטים התרכזו במחוזות הצפוניים של יוון, רק 6 אחוזים מכלל הפירמות החדשות הגדולות שהתארגנו כשותפות אנונימיות – בעלות יכולת קליטה של עובדים רבים – נמצאו בסלוניקי, לעומת 58 אחוז באתונה ו-14 אחוז בפיראוס. Lampe and Jackson, 1982, pp. 415-417

ליישובם של הפליטים (RSC), הוגבל למתן פתרונות דיור.⁶⁰ כך הושארה בידי היזמות הפרטית האחריות ליצירת מקורות הפרנסה לפליטים העירוניים.⁶¹ ואולם פוטנציאל היזמות בקרב הפליטים שבאו לסלוניקי, כבר לפני חילופי האוכלוסין, היה נחות מזה שנמצא בקרב פליטים יזמים שהגיעו לאתונה רבתי. שיעור פליטי המלחמה שהגיעו לסלוניקי עוד לפני שנת 1922 ממדינות הבלקן, תרקיה ואסיה הקטנה,⁶² היה גדול פי ארבעה משיעור אלה שהגיעו לאתונה ולפיראוס. הפליטים שהגיעו לסלוניקי נחשבו לבעלי מוטיבציה עסקית ירודה.⁶³ לעומת זאת נהנתה הבירה מבואם של יזמים יוונים גדולים מקונסטנטינופול ומערי החוף המפותחות של אסיה הקטנה, וכבר במהלך הקרבות הם הפכו את הסניפים של עסקיהם ביוון למשרדם הראשי.⁶⁴ מגמה זו נמשכה גם לאחר הטרגסופר (1923), על אף הפטור מחילופי אוכלוסין עזבו אלה את קונסטנטינופול בעטיים של החוקים החדשים המפלים לרעה מיעוטים בתורכיה,⁶⁵ והודות לקשריהם העסקיים התמזגו מיד באלטיות האתונאיות, ומיזמיהם הזינו את כלכלת הבירה ונמלה.⁶⁶ בד בבד באו לסלוניקי פליטים רבים דלים בהון חומרי ובהון אנושי,⁶⁷ ובהם פונטים, יוצאי ערי שדה בבלקן ומספר ניכר של פליטים מקווקז.⁶⁸ כמו כן סבלה סלוניקי מאובדן יזמים יהודים עקב הגירתם של יהודים 'זרים' למדינות שבהן קיבלו אזרחות.⁶⁹ קיפוחם של פליטי סלוניקי בחלוקת ההון של הפליטים העירוניים באמצעות הבנק הלאומי היווני (1930), העצים אף הוא את קשיי התעסוקה.⁷⁰

הדמיון בתחומי עיסוקם של ה'חדשים' וה'ותיקים' הגביר את התחרות על מקומות העבודה שהרי 'בהיותם אומה של יורדי-ים, היוונים התרכזו תמיד בספנות, בהובלה מיית או בעסקים. טרם נפדו [הפליטים במקומות מוצאם באימפריה העות'מאנית, א"מ] יכלו היוונים להימצא לאורך החופים [...] או במרכזים אורבניים שבהם היוו את המעמד

60. הממשלה שכנעה את הוועדה לעודד את ההתיישבות הכפרית במקדוניה כדי להגדיל את הייצור החקלאי למשק הצרכנים המתרחב. ראו: Kontogiorgi, 2003, p. 66
61. Eddy, 1931, pp. 116-120; Pentzopoulos, 1962, pp. 136-140; Hirschon, 1989, pp. 39-42; Hirschon, 2003, p. 61; Kritikos, 2000
62. Koliopoulos and Veremis, 2004², pp. 200-206
63. ראו: Sandis, 1973, pp. 17-22; Eisenstadt, 1954, p. 4; על חלוקתם הקטגוריאלי של הפליטים לפי מוצאם ראו עוד: Kontogiorgi, 2006, pp. 93-97
64. ראו: Pentzopoulos, 1962, pp. 165-166; Hirschon, 1989, p. 24
65. ראו: Aktar, 2003, pp. 92-93; Pallis, 1929, p. 544
66. ראו: Hirschon, 1989, pp. 42-43
67. ראו: Sandis, 1973, pp. 168-169
68. באין סטטיסטיקות הקשורות למשל ידם של הפליטים בארצות מוצאם, (Mavrogordatos, 1983, p. 191) הסתפקתי בהערכת כוח היזמות של הפליטים בהתאם למקום מוצאם. נתונים מפורטים ראו: Meron (forthcoming)
69. ראו: Meron, 2007
70. ראו: Eddy, 1931, p. 165; Pentzopoulos, 1962, pp. 145-149; Nehama, 1978, VII, p. 771

לאומיות כלכלית במבט משווה

המסחרי, הבנקאי או את מעמד הסוחרים הזעירים.⁷¹ לתחרות בין פליטים לוותיקים בסלוניקי היה אף צביון של מאבק בין השבים למולדת לבין מיעוט לאומי ותיק ולא מתבולל – היהודים הספרדים.⁷² לפיכך, התמורות בהיצע כוח העבודה בסלוניקי לעומת התוספת הצפויה של מקומות תעסוקה הן הסבר חשוב לדחיקת היהודים מן הנמל. גם בלי להפלות בחוק עובדים יהודים, עמדתה הפסיבית של ממשלת יוון בקליטה תעסוקתית של הפליטים העירוניים הגבירה את לחצי העבודה בקרב עובדים לא מיומנים או מיומנים למחצה ובהם עובדי הנמל. לחצים אלו התעצמו משלהי שנות העשרים, משעה שענף הטבק התמוטט ומגדלים רבים, ממוצא עירוני שהוכוונו להתיישבות הכפרית, נהרו אל העיר בצפייה להזדמנויות תעסוקה למי שאינם מיומנים.⁷³ לדעתי, מדיניות לאומית כלכלית מכוונת, שקיפחה את 'יוון החדשה' ודנה את נמל סלוניקי לניוון עוד לפני השפל העולמי, צמצמה את הזדמנויות התעסוקה גם במגזר הפרטי של הנמל. לוח 1 מאיר במבט השוואתי את מבני ההזדמנויות התעסוקתיות בנמלי המטרופולין. מתברר שחלקם היחסי של המועסקים (בכלל זה המעסיקים את עצמם) בימאות המסחרית בפיראוס היה גבוה פי שלושה משיעור המועסקים המקביל בסלוניקי, ומספרם המוחלט בסלוניקי היה קטן בהרבה.

לוח 1: מבנה ההזדמנויות בשירותי התחבורה והתקשורת בסלוניקי ובפיראוס (1928)

פיראוס	סלוניקי	
45.8	15.1	ימאות מסחרית
20.9	20.4	פריקה וטעינה
33.3	64.4	אחרים
100	100	סך הכול באחוזים
17016	9347	סך הכול

עובד מתוך: מפקד אוכלוסין יוני 1928, III, חלק 1: כלל המועסקים – לוח Ie, עמ' 314 (אתונה), עמ' 315 (פיראוס), עמ' 351 (סלוניקי); פליטים – לוח IIe, עמ' 704 (אתונה), עמ' 705 (פיראוס), עמ' 741 (סלוניקי). הערה: לקטגוריית 'אחרים' קובצו תת-ענפי 'תחבורה ותקשורת' הכוללים: תחבורה פרטית לא ממונעת; תחבורה ממונעת; רכבות וחשמליות; הובלת אשפה; קבורה; שירותי תקשורת.

התמורות במעמד האזורי של נמל סלוניקי השפיעו הן על מספר ההזדמנויות לתעסוקה בנמל והן על התזוזות במבנה התעסוקה. מאז סופחה סלוניקי למדינת הלאום היוונית

71. Pentzopoulos, 1962, p. 27. ראו גם: Eddy, 1931, p. 115. תחרות זו נמנעה בעבר כשהיו מפורזים ברחבי אנטוליה. Hirschon, 1989, p. 40.
72. בהשוואה ליהודים יוונים באתונה, שנחשבו למיעוט דתי, ראו: Mavrogordatos, 1983, pp. 226-230, 253-282.
73. מרבית הפליטים ממוצא כפרי יושבו מחדש ברחבי מקדוניה. כפרי מרכז יוון והפלופונו (יוון הישנה) קלטו פחות משני אחוזים מהפליטים הכפריים. ראו: Eddy, 1931, p. 156.

ובייחוד ממלחמת הבלקן השנייה (1913) נהפך נמל סלוניקי מנמל הפצה חופשי עם עורף יבשתי של לקוחות, לנמל יווני שפנים הארץ (הינטרלנד) שלו שרוי בסכסוך עם מדינות אויבות כמו בולגריה ותורכיה. נמל סלוניקי לא פוצה על אובדן ההינטרלנד בבלקן. מקומו הגאוגרפי המיטבי; זמינות תשתית תחבורתית נוחה למעבר סחורות;⁷⁴ תנאי עגינה ומתקני תובלה טובים מאלו שבנמל פיראוס (לפחות עד שביתת-הנשק בשנת 1918)⁷⁵ – כל אלה הקנו לנמל סלוניקי פוטנציאל של נמל הפצה טבעי של סחורות מהבלקן לים התיכון ופוטנציאל להתפתחות סחר מעבר. ואולם התפתחות הנמל נקטעה בשל מדיניות לאומית יוונית.

לפי עדות מאוחרת של פקיד ממשלה בנמל פיראוס, המדיניות הלאומית מילאה תפקיד חשוב בפעילויות היומיומיות של הנמל. לדבריו, 'יוון צריכה להיות בעלת נמל לאומי אחד – עיקרי בכל הפעילויות – וזהו נמל פיראוס. לסלוניקי לא התירו לצמוח לנקודה שממנה יוכל להסיט את התנועה מפיראוס'.⁷⁶ בגורם זה אף נעוץ כנראה העיכוב המתמשך בהקמת אזור סחר חופשי נפרד ליוגוסלביה (שהוקם לבסוף בשנת 1927) בנמל, כדי לסייע להחייאת סחר המעבר. לעומת זאת, ממשלת יוון הזדרזה להקים אזור סחר חופשי יווני כבר ב-1914, שיעניק שירותים של נמל מעבר לאוניות מהבלקן שפניהן לתעלת סואץ או לדרום אסיה. אזור הסחר החופשי היווני פעל ברציפות מאז 1925 ועד ל-1939. ברם, התנודות הגדולות בכמות המטענים שעברו בנמל סלוניקי מאז ייסוד אזור הסחר החופשי היווני בנמל מצביעות על כך שהנמל נדון לניוון כבר בשנות העשרים המוקדמות.⁷⁷ על אף שיקומו ופיתוחו של צי הסוחר היווני בשנות העשרים, בין השאר בזכות הטבות מס שיזמה ממשלת יוון לעידוד השקעות בספנות,⁷⁸ תנועות המסחר מלמדות שנמל פיראוס היה הנהנה העיקרי מעסקי הספנות. הקצאת שטח נמל צבאי בנמל פיראוס לחיל הים היווני מבטאת את הצבתו כנמל לאומי.⁷⁹

סלוניקי לא נמצאה על מפת הספנות היוונית המזינה את העבודה בנמלים. בשנים 1914-1938 עלה שיעור חברות הספנות היווניות שמטה פעילותן המרכזי בפיראוס מ-62% (1914) ל-96% (1938). בו בזמן ירד שיעור פירמות הספנות היווניות בקונסטנטינופול

74. ראו: Baxevanis, 1963, p. 60.

75. ראו תיאורו של הקונסול הבריטי: HMSO, 1920.

76. ראו: Baxevanis, 1963, p. 24.

77. ב-1926 הגיע הגנרל פנגולס להסכם עם היוגוסלבים על הפעלת אזור הסחר החופשי. אולם הממשלות הדמוקרטיות שבאו בעקבות הדיקטטור התכחשו להסכם בתואנה של פגיעה בריבונות היוונית בנמל סלוניקי. אזור הסחר החופשי של יוגוסלביה בנמל סלוניקי החל לפעול (לפרקים) רק אחרי 1927, ויש המציינים את 1 בינואר 1929 כתאריך תחילת פעילותו הממשית. ראו: Dagkas, 2003, pp. 351-353; Baxevanis, 1963, pp. 13-16, 76-80.

78. יוון היתה לעשירית בעולם בכמות המטען המועבר בספינות הסוחר שלה, ושלישית במטען לנפש, לאחר גרמניה ובריטניה. ראו: Mazower and Veremis, 1993, p. 125.

79. HMSO, 1920, p. 28.

לאומיות כלכלית במבט משווה

מ-14% לאפס (1938), ובמקומות אחרים ובהם רומניה, רוסיה, מרסיי ורוטרדם – מ-15% (1914) ל-3% (1938).⁸⁰ הספנות היוונית ביוון נפרשה מפיראוס דרומה לאיים. סלוניקי ונמלה לא הופיעו בין המרכזים הללו. משיכתן של האליטות היווניות מקונסטנטינופול ואיזמיר לאתונה רבתי – מרכזו ההלניזם המתחדש – מלמדת אף היא שהבירה ונמלה שימשו חלופה לקונסטנטינופול-איזמיר במסגרת שיקומו של העולם היווני הפגוע. במרכז לאומי חדש זה נוצרה מחדש האחוזה בין יוונים במרחב גאוגרפי בעל אוריינטציה ים-תיכונית לאחר שנשמט בסיס האחוזה הדתי בין יוונים לנוצרים אורתודוקסים בבלקן וברוסיה. קהילות של יוונים בלוונט חוזקו בידי 'חדשים מקרוב באו', והלכידות היוונית התחדשה סביב בירת הלאום הקולט ונמלה פיראוס. קהילות הסוחרים היוונים במצרים הפכו את נמל פיראוס לנמל הבית שלהם (כלומר נמל מרכזי שאליו מגיעות כל האוניות וממנו מועברות הסחורות באוניות קטנות יותר לנמלים קרובים אחרים), ופיצו בכך על הירידה בביקוש לשירותי ספנות יווניים עקב פיתוחו של צי סוחר סובייטי. העברת שוק החיטה מהבלקן ומברית-המועצות לאוסטרליה ולארצות-הברית עקב התחרות הבין-לאומית תרמה אף היא להתגבשות האוריינטציה החדשה של הסחר היווני.⁸¹ תמורות אלו תרמו לעיצובו של הנמל הלאומי – נמל הבית של הספנות היוונית – כפי שתואר צ'ארלס אדי (Eddy) בשנת 1931:

ההתרחבות הגדולה בסחר של פיראוס, שהוא נמל גדול מזה של קונסטנטינופול, והוא השלישי בגודלו במדרג נמלי הים התיכון לאחר נמלי מרסיי וגנואה, יש לה חשיבות ראשונה במעלה. התרחבות זו קשורה ליצירת מיזמים תעשייתיים גדולים בפיראוס. בלא שתוצב תחרות לנמל זה מנמלי קונסטנטינופול ואיזמיר, המטרופולין אתונה-פיראוס היא בעלת הבכורה בעולם היווני.⁸²

פריחתו של נמל פיראוס אתגרה את הפוליטיקה היוונית, שיכלה להציג את אוזלת-ידם של התורכים בהצבת חלופות ליצרנים, לסוחרים ולספנים היוונים ה'יוצאים'. זו היתה לא רק עקירת ההלניזם מאסיה הקטנה, אלא אף 'שתילתו מחדש' של מרכז הספנות היווני סמוך לבירת ההלניזם המתחדש.⁸³ כל העובדות האלה הטו את הכף לטובת נמל פיראוס וסייעו לניוונו של נמל סלוניקי.

ביזורה של האוכלוסייה העירונית בערי השדה של מקדוניה אף היא החלישה הן את שוק המטרופולין הסלוניקאי, והן את הנמל שהוון מייצוא חקלאי ממקדוניה, שפוזר מעתה לעוד

80. ראו: Harlaftis, 1996, p. 272.

81. ראו: Bostas, 1987, pp. 214-218; Pentzopoulos, 1962, p. 166.

82. Eddy, 1931, pp. 160-161.

83. באופן דומה 'שתילה' מחדש ביוון של תעשיות יווניות מאסיה הקטנה על-ידי פליטים, למשל תעשיית השטיחים, נועדה לפגוע – בגדר נקמה כלכלית – בתעשיית השטיחים התורכית. ראו: Kritikos, 2000.

נמלים. לעומת זאת, הריכוזיות הגאוגרפית של הביקוש הפנימי של יוון במרכז הלאומי שהיתה לו עדיפות בהשקעות של תשתיות לאומיות⁸⁴ – כפי שהדבר בא לידי ביטוי בצמיחה פי שלושה של אוכלוסיית אתונה רבתי (1907–1928) לעומת סלוניקי (1913–1928) – הזינה את הייבוא ואת הייצוא מנמל פיראוס וסיפקה תעסוקה לעובדי הכפיים.⁸⁵ ניוונו המכוון של נמל סלוניקי והפיכתו מנמל הפצה ראשי לבלקן לנמל משני לפיראוס הביאו לצמצום הזדמנויות התעסוקה בנמל סלוניקי והחריפו את התחרות בין פליטים ליוונים ותיקים ובהם יהודים (לוח 2, הערה 2).

לוח 2: פליטים ותיקים המועסקים בשירותי התחבורה בסלוניקי ובפיראוס (1928), באחוזים

פיראוס		סלוניקי		
ותיקים	פליטים	ותיקים	פליטים	
45.8	41.9	13.3	19.4	ימאות מסחרית
20.9	21.5	22.0	16.8	סבלות; פריקה וטעינה
33.3	36.6	64.7	63.7	אחרים
100	100	100	100	סך הכול באחוזים
17016	3796	6487	2860	סך הכול

עובר מתוך: מפקד אוכלוסין יוני 1928, III, חלק 1: כלל המועסקים – לוח Ie, עמ' 314 (אתונה), עמ' 315 (פיראוס), עמ' 351 (סלוניקי). פליטים – לוח IIe, עמ' 704 (אתונה), עמ' 705 (פיראוס), עמ' 741 (סלוניקי). הערות:

1. הקטגוריה 'ותיקים' חושבה בהנחה שאוכלוסיית הפליטים (שהגיעו לאחר 1922), שבנוגע אליה יש נתונים נפרדים של ההתפלגות התעסוקתית, משלימה את אוכלוסיית הוותיקים באוכלוסייה הכללית.
2. חלקם של היהודים (55,250 נפש) באוכלוסייה ה'ותיקה' של סלוניקי (147,655 התושבים שהיו בעיר לפני 1922), המורכבת מ'ילידי העיר' (88,050 נפש), ילידי יוון ופליטים שבאו לפני 1922, מוערך בכ-37%.
3. בפילוח של כוח העבודה לפי ענף ודת, הרכיב 'ותיקים' נחשב מייצג את המגמות המאפיינות את הרכיב היהודי. מקובלת ההנחה שבשירותי התחבורה, שיהודי סלוניקי שלטו בהם עד שנת 1922 לפחות, חלקם היחסי היה גבוה בהרבה מחלקם באוכלוסייה הוותיקה. ראו: Meron, 2006.

84. נסיבות אלו עיצבו את דפוסי הריכוזיות הגאוגרפית במדינות 'הירושה' החדשות, למשל באיסטנבול. ראו: Keyder, 1995.

85. אוכלוסיית אתונה צמחה מ-164,479 (1907) ל-452,919 (1928) בהשוואה לאוכלוסיית סלוניקי שגדלה מ-157,889 (1913) ל-236,524 (1928). נתונים אלו הם עבור היחידה המנהלית 'ville'. הנתונים ההתחלתיים שפורסמו במפקד האוכלוסין של 1928 עבור אתונה שאובים ממפקד אוכלוסין יוני 1907. ברם, עבור סלוניקי, הנתונים לקוחים מהמפקד המיוחד שנעשה (1913) עם סיפוחה של העיר ליוון. ראו: מפקד אוכלוסין יוני 1928, I, לוח *11. המגמה בלטה גם בהשוואה לדפוסים דומים בבלקן: מכל 100 תושבים ביוון (1928) ישבו 7.3% באתונה, לעומת סופיה (3.7%), בוקרשט (4.4%) ובלגרד (1.9%) – שכנותיה בבלקן. עם זאת עדיין היתה הצפיפות באתונה רחוקה מזו שבכירות במרכז אירופה, כגון בודפשט (10.8%) ווינה (27.9%). מפקד אוכלוסין יוני 1928, II, לוח 26; Lampe and Jackson, 1982, pp. 237-238, 402-415.

לאומיות כלכלית במבט משווה

לוח 3: מדדי ייצוג של פליטים וותיקים בשירותי התחבורה בסלונקי ובפיראוס (1928)

פיראוס		סלונקי		מדד ייצוג (I)
ותיקים	פליטים	ותיקים	פליטים	
1.025	0.914	0.875	1.283	ימאות מסחרית
0.992	1.027	1.078	0.823	סבלות; פריקה וטעינה

עובד מתוך לוחות 4, 5.

הערות: מדדי הייצוג (I) לפליטים ולוותיקים בכל אחת מערי הנמל היווניות הללו חושבו כמתאם בין אחוז המועסקים פליטים/ותיקים בתת-ענף של 'תחבורה ותקשורת', לבין אחוז סך כל המועסקים בתת-ענף זה מתוך 'תחבורה ותקשורת' (T). כאשר $I=1$ קיים ייצוג מלא; כאשר $I > 1$ קיים ייצוג יתר; כאשר $I < 1$ קיים תת-ייצוג. על שימוש של המדד בחקר קבוצות אתניות ראו לדוגמה: נהון, תשמ"ד.

נתוני המפקד של 1928 מצביעים על ייצוגיות יתר של הפליטים בימאות מסחרית בסלונקי לעומת תת-ייצוגיות בתת-ענף זה בפיראוס ומאששים את המסקנה, שחדירתם של הפליטים בעלי מורשת הימאות המסחרית לתת-ענף זה בסלונקי חיסלה את שליטתם הזמנית של היהודים בתת-הענף. לא כך היה בשירותי הסבלות והסוורות. פער מזערי בין מדדי הייצוג של פליטים וותיקים בפיראוס בתחום זה מלמד על כניסה שווה לאפשרויות התעסוקה החדשות שנוצרו בנמל פיראוס המתפתח. ואולם הפער הגדול יחסית בין מדדי ייצוג של פליטים וותיקים בסלונקי משאיר מקום לסברה כי נחסמה כניסתם של פליטים בסלונקי לשירותי הסבלות ולעבודות הכפיים הקיימים – אך לא צומחים – והתפוסים בידי ותיקים ובהם יהודים, שנתנו את שירותיהם ישירות לחברות ספנות ולנציגי ספנות יהודים וזרים (לא-יוונים). כל עוד נוהל הנמל, בדומה לתשתיות ציבוריות אחרות, בידי חברות זרות היה קשה לדחוק את רגליהם של העובדים היהודים.⁸⁶

ה. תזוזות במבנה העבודה בנמל וההלניזציה של הנמל בראשית שנות השלושים

הצמצום בהיצע העבודה בשנות השלושים והגידול בכוח עבודה בעל מיומנויות ימיות החריף את העימות בין עובדים יהודים לעובדים יוונים בנמל. הדמיון בין עובדי נמל יהודים לפליטים עם מורשת ימית⁸⁷ החריף את התחרות בין עובדים יהודים לעובדים יוונים בסלונקי ובהם פליטים. להלן יוכח שלא היה צורך בחוקי הלאמה, וההלניזציה הדמוגרפית של הנמל הושלמה באווירה עוינת לעובדים יהודים ותוך כדי הכנסת שינויים במבנה התעסוקה בנמל.

86. ראו: בורלא, תשמ"ו; Meron, 2006.

87. הפליטים היוונים שהגיעו מערי החוף של אסיה הקטנה התמחו בעיסוקי הים המסורתיים. ראו: Eddy, 1931, pp. 114-115.

מאז מינויו של וניזלוס לראש ממשלת יוון (אוגוסט 1928) ובהשפעתו של השפל בסחר העולמי (1929) הסתמנה התכנסות מדורגת למשק לאומי אוטרקי. שינוי מבני זה היה הרה אסון למשק המקדוני בכלל והסלוניקאי בפרט, שהיה קשור בטבורו לכלכלה העולמית. אבל גם במהלך ההבראה המשקית של יוון (1932-1936) הלכו והתחזקו הדפוסים הגאוגרפיים של התפתחות כלכלית שאפיינו את המשק היווני לפני המשבר – על אף התאוששות שוק הטבק (1934) נמשכה ההתנוונות של נמל סלוניקי כמו של שאר נמלי היצוא, והפעילות העסקית המתחדשת באתונה רבתי הלכה והעצימה.⁸⁸ בלוח 4 מתוארות השפעות המשבר העולמי בספנות (1929-1934) על הסחר בנמלי פיראוס וסלוניקי. לא זו בלבד שניכרת בסלוניקי 'נפילה' עמוקה מזו שבפיראוס, אלא שמנתונים אחרים אנו יודעים שגם לאחר המשבר לא הצליח נמל סלוניקי להתאושש. קונסול בריטניה דיווח (בשנת 1934) על ירידתו של נמל סלוניקי לעומת עלייתו של נמל פיראוס ועל גידול בפיזור הסחר בין נמלי יצוא מתחרים (כגון נמל ולוס) (לוח 4).

לוח 4: נפח סחר החוץ של פיראוס וסלוניקי 1931-1933 (בטונות; מספרי מדד 1931=100)

שנה	פיראוס	סלוניקי
1931 שנת בסיס	100	100
1932	95	87
1933	65.4	58.7

מקור: עובד מתוך DOT, 1934, p. 28

על התהליכים האלה נוספו שני גורמים שדנו ישירות את התעסוקה היהודית בנמל מראשית שנות השלושים לשקיעה. האחד, העברתה בפועל של הפעלת הנמל מניהולה של החברה הצרפתית לניהול יווני באמצעות ייסוד 'הקרן של נמל סלוניקי' (1930). זו רכשה את הזכות להפעלת הנמל מידי החברה הצרפתית תמורת תשלום שנתי. התאגיד החדש המשיך בעבודות לשיפור התשתית הקיימת ויזם פרויקטים חדשים של בנייה.⁸⁹ תמורה זו אפשרה להחליף עובדים יהודים בפליטים.

הגורם האחר הוא התייעלות שירותי הפריקה והטעינה עם בניית מזח חדש בנמל. עם בנייתו ירד הביקוש לשירותי פריקה וטעינה באמצעות דוברות, ענף שנשלט בידי עובדים יהודים.⁹⁰ בדיווח ששלחו בשנת 1927 'האחים מולכו', שבבעלותם היתה סוכנות להובלה

⁸⁸ Mazower, 1991, p. 237; Mazower and Veremis, 1993, pp. 122-125

⁸⁹ http://www.thpa.gr/index.php?option=com_content&task=view&id=23&Itemid=46&lang=en.
 באופן רשמי החברה המנהלת את הנמל נהפכה לסוכנת ממשלתית רק בשנת 1953. Baxevanis, 1963, pp. 23-25

⁹⁰ לימים, הכנסת מיכון משוכלל להתייעלות עבודת הפריקה הביאה לצמצום הביקוש לפועלים בנמל והולידה לחצים של איגודי העובדים בנמלים השונים. ראו: Baxevanis, 1963, p. 27

לאומיות כלכלית במבט משווה

ימית, יבשתית וביטוח, אל המבטחים האירופים, מובאת ה'בשורה' שהיתה עתידה לחולל את התמורות המכוננות בפעילות בנמל:

סחורות הנפרקות מן האוניות מועברות באמצעות דוברות, 200 במספר, זמינות ובמצב טוב. כל דוברת מסוגלת להעביר 25–150 טון, וכל צי הדוברות מסוגל להעביר מטען של 7000 טון מכל סוגי הסחורות. כך תהליך הפריקה של האוניות נעשה בזריזות, ונדיר שסחורות נשארות על הדוברות יותר מ-24 שעות, ואז מאוחסנות הסחורות באחד מ-43 מחסני השילוח או במחסני הערובה שבאזור הסחר החופשי. באזור הסחר החופשי הורחבו שטחי האחסון. יתרה מזו, באזור זה הולך ונבנה מחסן סחורות חדש, גבוה, בעל קומות אחדות, השייך ל'חברה האנונימית למחסנים כלליים של יוון' (Société Anonyme des Magasins Généraux de Grèce). בשל המחסור בשטח, שכן אורכם של הרציפים מגיע רק ל-1300 ירדים, לא כל ספינה יכולה לעגון לאורך הרציף. ואולם ההרחבות הגדולות המתוכננות יאפשרו זאת בעתיד לכל ספינה העוגנת בנמל. לפיכך דוברות הפריקה תהיינה בשימוש רק בעבור סחורות שלא ניתנות לאחסון, כגון מטענים דליקים, קורות עצים, חומרי בנייה למסילות ברזל [...]. כמויות גדולות של תבואה.⁹¹

דיווח רשמי ומהימן זה מאיר את עדותו של חיים רפאל. לדבריו, ההתייעלות של עבודת הפריקה בנמל מאז חנוכת המזח החדש (1932) הותירה את הסוורים היהודים מחוסרי תעסוקה. המזח החדש צמצם את התלות בדוברות הפריקה של הנמל. לאוניות היה קל לפרוק את מטעני הסחורות במזח החדש ומשם להעבירם היישר לבתי האחסון שברציף. ממילא הצטמצמה התעסוקה בקרב עובדי הדוברות. לאחר חנוכת המזח המשוכלל (1932) איברו הסבלים הללו את עבודתם, כשחברת 'מאונס' של סבו, חיים גילדי, שהיה בעל 13 דוברות פריקה בנמל שהעסיקו עד אמצע 1930 כ-60–70 עובדים יהודים, פשטה את הרגל.⁹² אם נצרף לתיאורם של האחים מולכו את דיווחו של יצחק בן-צבי (1914), ולפיו היוונים בעלי הסירות הגדולות היו מיעוט לעומת רוב גדול של יהודים,⁹³ נוכל להסיק כי תמורות אלו הביאו לידי קריסתם של קבלנים יהודים ועובדיהם בנמל סלוניקי.⁹⁴

91. Meron (forthcoming)

92. רפאל, 1997, עמ' 79–81.

93. לפי דיווחו של יצחק בן-צבי בשנת 1914: 'מקצוע הספנות הוא בשאלוניקי נחלת היהודים, מאבות לבנים, זה מאות בשנים. יוונים עסקו במקצוע זה רק במספר קטן. מספרים מדויקים קשה להשיג: כנראה, עולה, בקרוב מספר הספנים בעלי הסירות הקטנות למאתים, ובעלי הסירות הגדולות הרבה יותר מזה מהם היו רק 15 או 20 ליוונים והשאר ליהודים. הספנות נחלקת לשני מקצועות: הספנים בעלי הסירות הקטנות [...] מועסקים בהובלת נוסעים מן החוף לאניה [...] המקצוע השני – עוסקים בהובלת סחורות מן האניה ואל האניה. בעלי הסירות הגדולות (הנקראות בתורכית: מעונה [...]) הם אנשים יותר אמידים ולהם גם פועלים שכירים, או מבני משפחתם עובדים אצלם במשכורת'. בן-צבי, תשכ"ז, עמ' 340.

94. לדברי סרוגו (2003, עמ' 39), הנשען על העיתון *el pueblo* (גיליון 132, 3.12.1932) הכתוב

הקמת המחסנים החדשים ביוזמה יוונית אמנם היתה עשויה ליצור ביקוש לעובדי נמל, אבל אחווה יוונית של יוונים בעלי אוניות ושל הבעלים היוונים של המחסנים החדשים הכריעה בהעדפת העובדים היוונים. בעלי ספינות וקבלנים יוונים לא הצטרפו לוותר על יעילות כלשהי בהעדיפם עובדים יוונים, שכן ספנות וימאות היו כאמור מורשת כלכלית יוונית, כפי שהעיד בשנת 1920 הקונסול הבריטי ראולינס (Rawlins): 'כמובן, היוונים הם גזע של "יורדיים"'.⁹⁵ היהודים היו בעלי ההגמוניה על העבודה בנמל סלונקי בתקופה העות'מאנית, והיוונים החזיקו בה בשאר נמלי האימפריה – וזו היתה כאמור חלוקת העבודה האתנית שהתקיימה באימפריה העות'מאנית.

העסקת יוונים לא כוונה מלכתחילה נגד יהודים. האפליה הלאומית של בעלי ספינות יוונים, שנזקקו לשירותי הפריקה והטעינה בנמל, היתה מושרשת היטב בתעשיית הספנות בבעלות יוונית. במחקר יסודי ומקיף העוסק בהיסטוריה של הספנות היוונית מדגישה ג'לינה חרלפטיס (Gelina Harlaftis) שתעשייה זו היתה 'יוונית' מבחינת התעסוקה ונותרה כזאת עד עצם היום הזה. חברות יווניות העסיקו עובדים יוונים בכל הדרגים. עובדים בספינות שבבעלות יוונית גויסו בדרך-כלל החל במעגל המשפחתי של רב החובל (בדרך-כלל שותף בבעלות על הספינה), אחר-כך של שכניו וכלה במעגל האתני היווני בכלל. יחסי עבודה מיוחדים בספינות היווניות, שהתבססו על קרבת משפחה ומוצא גאוגרפי משותף בין הקברניט לצוות, ביססו את הלכידות הפנימית של רשת הספנות הבין-לאומית היוונית. מסורת מקומית משותפת ושפה משותפת סייעו לעיצוב אופיה ה'יווני' של עבודת הימאות, ומיומנותיה נלמדו באמצעות חונכות (בהיעדר חינוך ימי פורמלי ביוון). לזכות אסטרטגיה זו זוקפת חרלפטיס את הישרדותן של רשתות הספנות בבעלות יוונית ואת הצלחתן בצליחת המשברים ביחסי עבודה בשנות העשרים והשפל הגדול (1929-1932) שגרם שביתות והביא לידי התפשטות הקומוניזם. מעבר לכל שאיפות פטריוטיות סייעה ה'יווניות' לא רק להתגבר על המשברים, אלא גם להגברת היעילות של הטעינה והפריקה.⁹⁶

בלדינו: 'מסירת מונופול הסבלות באזור הצרפתי של הנמל לחברת "פוסידון" הביאה להחלפת רבים מקרב ארבעים בעלי הדוכרות שהעסיקו מספר רב של עובדים יהודים'. אומנם, לא עלה בידי לאתר מקור זה בספרייה הלאומית או במכון יד בן-צבי. ברם, מצאתי הישנותו של המושג 'נמל צרפתי' אף אצל הדר (2003) עמ' 30 הערות 24 ו-27. שם מצטטת הכותבת את המאמר 'פועלי הנמל היהודים' שפורסם באותו עיתון מתאריך 2.3.1931. וכך רושמת הדר בהערה 27: 'תרגום: חברת "פוסידון" היוונית קיבלה את המונופול על כל עבודת הסבלות ב"זון פראנקה" (ל-אזור הצרפתי)'. היות שלא היה אזור 'צרפתי' בנמל סלונקי, אפשר להניח שנפלה שגיאה בתרגום מלדינו של המושג 'zona/zon franka', שמשמעו אזור [נמל] חופשי ממכס. ראו גם: פרץ ופיימינטה, תשס"ח, עמ' 187-188, 471. הכוונה לאזור הנמל היווני החופשי ממכס שנוסד ב-1914. בדומה לאזור הסחר החופשי של יוגוסלביה שהוקם בשנות העשרים המאוחרות, תפקידו העיקרי היה לקדם את הסחר הבין-לאומי בעלויות מזעריות של מכסים. ראו: Baxevanis, 1963, pp. 13-16.

⁹⁵ HMSO, 1920, p. 30.

⁹⁶ ראו: Harlaftis, 1996, pp. 214-225, 266-277.

לא ייפלא אפוא שההקפדה על גיוס עובדים יוונים נמשכה גם בשירותי הנמל, בייחוד שאת החלופה הציעו דוברי ספרדית יהודית (לדינו) – ולא דוברי יוונית, היא שפת הספנות.⁹⁷ על רקע זה יש לראות את העדריות המוקדמות על העדפת סבלים, פורקי אוניות וטועני אוניות יוונים על פני פועלי נמל יהודים בסלוניקי. ואולם בעיני המתבונן היהודי, העדפת עובדים יוונים נחשבה אפליה לאומית, כפי שתיאר בן-צבי שביקר בנמל כבר בשנת 1914: 'ספרו לי אחדים מהספנים היהודים: "מהאוניות הבאות לחוף שאלוניקו אנו מרויחים: מהאוסטריות, מהרוסיות, מהצרפתיות וכו'. אולם מכל המון האוניות היווניות אין אנו מרויחים אפילו פרוטה אחת. השאלה הראשונה שהם שואלים אותנו היא: האינך עברי? ואנחנו אין דרכנו להתכחש לעמנו".⁹⁸ ממילא, העיכוב המתמשך בייסודו של אזור סחר חופשי יוגוסלבי בנמל סלוניקי (ראו לעיל) צמצם את הזדמנויות העבודה במיוחד לעובדי נמל יהודים. יש להניח כי מטעמים פוליטיים אוניות יוגוסלביות היו מעדיפות להעסיק בשטח הנמל החופשי הנפרד שלהן עובדים יהודים לצורך מתן שירותי נמל. תמורות אלו מוכיחות ב'ראייה לאחור' שהשליטה היהודית בנמל בשלהי העידן העות'מאני היתה זמנית בלבד. התמורות בכלכלה העולמית בשנת 1929 הורגשו כבר משנת 1926. מחירי הטבק בשוקי העולם צנחו ועמם ירד הביקוש לטבק המקדוני המובחר, מה שגרם להתמוטטות סחר החוץ; להצפתו של שוק העבודה בסלוניקי במובטלים שהיו חקלאים ופועלי תעשייה מענף הטבק הקורס; ולהחרפת התחרות על הזדמנויות תעסוקה בקרב הבורגנות הזעירה ומעמד הפועלים במטרופולין.⁹⁹ פועלי טבק יהודים נפלטו למגזר השלישי, וסוחרים זעירים יהודים התמוטטו.¹⁰⁰ החרפת התחרות על הזדמנויות עבודה ודיוור בעיר נוספה על החרפה באפשרויות העבודה בנמל. הסתת ההמונים היוונים המובטלים לפרוע בפועלים היהודים תושבי רובע קמפבל (יוני 1931) עשתה את היהודים 'שעיר לעזאזל', המואשם במחדלי האליטות היווניות. לניפוץ התקוות הכלכליות של הפליטים לפיצוי על רכושם הנטוש במסגרת ועידת אנקרה (1930)¹⁰¹ נוסף הכשל ביצירת מקומות תעסוקה למובטלים תומכי ראש הממשלה וניזלוס. כפתרון הציבה ממשלת וניזלוס את הפועלים היהודים כבלם זעזועים לפיזור המתח החברתי בין האליטות היווניות להמונים המובטלים. אימוץ מדיניות רשמית אנטי-קומוניסטית המהולה בשנאת זרים אפשרה

97. ההתבוללות הלשונית שהורגשה מראשית שנות השלושים בקרב הצעירים היהודים עקב החלת חוק חינוך חובה ביוונית (1929) לא היתה נחלת כלל המבוגרים (Ginio, 2002), וודאי שלא של פועלים בנמל.

98. בן-צבי, תשכ"ז, עמ' 340.

99. Mazower and Veremis, 1993, pp. 119-120.

100. Mourghianni-Estela, 1996.

101. הרכוש התורכי הנטוש ב'יוון החדשה' הועבר לממשלת יוון על-ידי הוועדה ליישוב הפליטים (RSC) וממנה לבנק הלאומי היווני. מוסד זה החזיק בנדלן כנגד איגרות חוב לפליטים. Eddy, 1931, p. 165; Hirschon, 1989, p. 47.

לאליטות היווניות להפריד בין המובטלים, השותפים למעמד ולגורל (יהודים ויוונים), ולהמשיך למשול. ההמון היווני כיוון אצבע מאשימה לעבר העניים היהודים כגורמים לאבטלתם של העובדים הדומיננטיים.¹⁰² כך שימש פוגרום קמפבל 'מנוף' להגירה המונית של עובדים יהודים לארץ-ישראל, כשליש מהם עובדי שירותי התחבורה ובהם פועלי הנמל (לוח 5).

ו. ההזדמנויות החדשות שנוצרו עבור פועלי הנמל היהודים של סלוניקי בנמל חיפה

התהוותו של משק לאומי יהודי בארץ-ישראל המנדטורית יצרה הזדמנויות חדשות לפועלי הנמל היהודים של סלוניקי. צמיחת נמל חיפה והמטרה שהציבה לעצמה מועצת פועלי חיפה – 'כבוש העבודה בנמל, אחד מענפי העבודה הכי חשובים במובן הכלכלי והלאומי'¹⁰³ – היו גורמי משיכה לפועלים היהודים מנמל סלוניקי שנדחקו מעבודתם המסורתית. עובדי הנמל היו המגזר הבולט (יותר משליש) בקרב עובדי הכפיים, שנכללו בין ה'עולים בכוח' מסלוניקי – העותרים לבקשת סרטיפיקט (1934).¹⁰⁴ בצד קומץ בעלי מקצועות חופשיים (אחוז אחד) ואנשי צווארון לבן (שלושה אחוזים), ראו בני המעמד הבינוני הזעיר ואף עובדי הכפיים, ובהם עובדי שירותי התחבורה והנמל, את ההגירה מסלוניקי כ'גאולה'.¹⁰⁵ לוח 5 מלמד שמשמעותה של ה'גאולה' היתה מציאת פתרון למצוקת התעסוקה בארץ מוצאם.¹⁰⁶

102. תגובתה האדישה של ממשלת וניזלוס בוטאה בזיכוי הנאשמים מחוסר ראיות. ראו: ראובן, תשכ"ז; עמנואל, תשל"ב, עמ' 212; רקנטי, תשל"ב, עמ' 329. Vassilikou, 1993, pp. 21-23, 26-28, 31-32; Morghianni-Estela, 1996, p. 597; 32; ראובן (תשכ"ז, עמ' 231), הגדיר את משפט הנאשמים בפוגרום קמפבל 'משפט על היחסים בין יוונים ליהודים'. רוזן (Rozen, 2005, pp. 288-289) מציעה לראות באירוע זה אפיזודה המדגימה את הקושי ביצירת יחס סובלני כלפי מיעוט במדינת לאום.

103. ממועצת פועלי חיפה אל הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 29 בינואר 1934, אצ"מ S6/2534; ממועצת פועלי חיפה אל מחלקת העלייה של הנהלת הסוכנות היהודית, 27 בדצמבר 1933, אצ"מ S6/2534.

104. השווו להתפלגות העיסוקית של 729 בקשות עלייה (1936-1932) שנמצאו בארכיון הקהילה היהודית במוסקבה: Rozen, 2005, p. 303.

105. הדים לתחושה זו בעיתונות היהודית ראו: Constantopoulou and Veremis, 1998, no. 70, pp. 222-223.

106. מינה רוזן מגיעה למסקנה זו מתוך בדיקת היקפה ומהותה של השתתפות ההמונים היהודים בסלוניקי במעשה הצינוי. Rozen, 2005, pp. 301-310.

לאומיות כלכלית במבט משווה

לוח 5: העולים בכוח' מסלוניקי לארץ-ישראל המנדטורית לפי מקצועות (1934)

ענף	מספר עובדים	אחוז מהמועסקים
מזון	22	2.2
בניין	42	4.2
מתכת	102	10.3
עץ	108	10.9
עור – הנעלה	50	5.1
הלבשה	158	16.0
טבק	6	0.6
נייר ודפוס	14	1.4
פועלים כללי	77	7.8
פקידים	30	3.0
מקצועות רפואיים	10	1.0
חקלאות	21	2.1
שירותים פרטיים (ספרים)	6	0.6
שירותי תחבורה	344	34.7
סך כל המצהירים על עיסוקם	990	100.0

עובד מתוך: אצ"מ S6/2356, רשימת עולים ב'כוח' ומקצועותיהם, נשלחה מהמשרד הארץ-ישראלי בסלוניקי (30 בספטמבר 1934) אל מחלקת ההגירה של הסוכנות היהודית בירושלים.

הערות:

א. 1566 הבקשות לעלייה שהוגשו (לפי הרשימה המקורית מאוקטובר 1934, המצויה באצ"מ S6/2534, המספר הנקוב לציון סך כל הבקשות הוא 1400, ואינו תואם כאמור את הסיכום החשבוני של מספר הבקשות) כללו 4612 עולים בכוח. מתוכם רק 990 מהמבקשים הצהירו על עיסוק. 576 האחרים היו: רווקים, תלמידים, צעירות, חלוצים, כאלה שראש משפחתם כבר היה בפלשתינה-א"י ועוד בקשות פנימיות שלא פורטו.
 ב. להלן פירוט הקטגוריות המקובצות: מזון – אופים, קונדיטורים; בניין – בנאים, יצרני מראות; עץ – יצרני קופסאות, צובעי סירות, יצרני כיסאות, נגרים ויצרני מברשות ומטאטאים; הלבשה – חייטים, ניקוי יבש, ייצור ושיווק כובעים, קונפציה; נייר ודפוס – דפסים, כורכי ספרים, צלמים, יצרני שקיות נייר; שירותי תחבורה – סבלים, עגלונים, נהגים, סוורים ופועלי נמל; מקצועות רפואיים – רופאים, רופאי שיניים, רוקחים.

ברזומנית תבעו מוסדותיו של היישוב היהודי בארץ-ישראל המנדטורית לחלק את התעסוקה של ממשלת המנדט, ובכלל זה עבודות ציבוריות המתאימות אף לפועלים לא מקצועיים, בין יהודים לערבים על-פי חלקם היחסי בארץ. הקושי בהשגת מטרה זו היה טמון בתפיסה שרווחה הן בקרב חברי הממשל והן בקרב המעסיקים הפרטיים, ולפיה העובד הערבי זול יותר וטוב יותר. בנייתו של נמל חיפה הציבה סוגיה זו בעין הסערה.¹⁰⁷ לפיכך מוקדו גילויי הלאומיות הכלכלית של הממסד הציוני בשלב זה של הדה-קולוניזציה (מתוך זיקה לשלטון בריטניה בארץ-ישראל) בשאיפה ל'ייהוד' העבודה בנמל חיפה. מימושה היה

107. גרוס, תש"ס, עמ' 196-198.

כרוך בהשגת 300 סרטיפיקטים (1934) ממחלקת העלייה הממשלתית לצורך העלאתם של פועלי הים מסלוניקי לחיפה במחצית הראשונה של שנות השלושים. ההתכתבות הענפה שניהלה מועצת פועלי חיפה עם ההסתדרות הציונית בירושלים חושפת טפח מגילויים אלה.

הבעלות היהודית לעתיד על הנמל היתה גולת הכותרת בהצעתו של ד"ר דוד ורנר סנטור, שליח הוועד הפועל של הסוכנות היהודית לענייני עלייה (1932), לפועלי הנמל בסלוניקי בביקורו אצלם (11-15 בדצמבר 1932). הוא השתמש במונחים שאולים מ'החוויה הסלוניקאית' אשר מציגים את נמל חיפה, המוזן בידי סוחרים יהודים, כחלופה לנמל סלוניקי: 'נמל חיפה, הקשור ל"הינטרלנד" שכולה בבעלות יהודית, עתיד גדול צפוי לו עוד'.¹⁰⁸ זה היה קסמו של חלון ההזדמנויות שנפתח הן לפני יורדי־הים והן לפועלי הנמל הסלוניקאים בארץ־ישראל ולא בבירות, קושטא או איזמיר – אפשרות שהעלו דיגיטים מסלוניקי בשנות העשרים.¹⁰⁹

פנייתו של הד"ר סנטור לעובדי הנמל נעשתה לא רק על רקע הפוגרום שחווה שכונת הפועלים היהודית ברובע קמפבל, אלא אף תאמה את הגידול בביקוש לעבודה כפיים בנמל חיפה: 'לרגלי גדול האימפורט ובעיקר האקספורט (תפוחי זהב) – דרוש מספר פועלים גדול לעבודות הפריקה והטעינה בנמל והמצב הגיע לידי כך שלא רק פועלי חיפה הערבים אינם מספיקים, אלא גם מאות החורנים העובדים בנמל אינם מסוגלים למלאות את העבודה הדרושה וקבלני המכס לעבודות הסבלות וכן הקבלנים לסטיבדורינג [פריקת האוניות והטענתן] פונים לארצות השכנות, סוריה ומצרים, לשם חפוש פועלים בשביל עבודות הנמל בחיפה'; נמל זה, הגדול מנמל יפו ובעל תנאי עגינה טובים יותר, 'שהאניות מבקרות צ"ל מבכרות, כלומר מעדיפות, א"מ] את נמל חיפה השקט ובטוח בימי סערה, על פני נמל יפו וכן גם ע"י כך שנמל יפו אינו מסוגל לפרוק את הכמות הענקית של סחורות המגיעות לארץ וחלק גדול מהאניות הבאות ליפו מוכרחות לעבור לחיפה על מנת לפרק כאן את מטענן'.¹¹⁰

התנאים המועדפים שהוצעו לסלוניקאים, ובהם פטור מחלק של ההוצאות הכרוכות במעברם מסלוניקי לארץ־ישראל, מעידים על חיוניותם המידית של פועלים מיומנים אלה למימוש ההזדמנות להגדלת כוח העבודה היהודי בנמל חיפה הצומח, ולמנוע את תפיסת מקומות העבודה האלה בידי 'חדשים' שאינם מבני הלאום. לפיכך 'הכרחי שפועלי הים, סבלים וסטיבדורים, יגיעו לארץ לא יאוחר מ־25 לדצמבר ולא – נפסיד 100 מקומות

108. Constantopoulou and Veremis, 1998, no. 67, p. 218.

109. דחיקתם של הדייגים היהודים בידי הפליטים (1924) העלה בקרבם מחשבות לנטוש את המקצוע או להגר לנמלי ביירות, קושטא או סמירנה. ראו: מולכו, תשי"א, עמ' 38.

110. ממועצת פועלי חיפה אל הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 29 ינואר 1934, אצ"מ S6/2534.

לאומיות כלכלית במבט משווה

עבודה בנמל שאולי לעולם לא נוכל להחזירם, כי אם יכנסו פועלים ערבים לא נוכל להוציאם.¹¹¹

העדפת עובדי כפיים יהודים במגזר ממשלתי הקשור לתשתית ציבורית – הנמל בשנות השלושים בארץ-ישראל המנדטורית – יכולה להיחשב השקעה בהקמת המדינה היהודית עצמה, ואפיינה את הלאומיות הכלכלית היהודית בתנאי 'טרומ מדינה' בארץ-ישראל.¹¹² המאבק של מועצת פועלי חיפה עם שלטונות המכס הבריטיים נועד להכניס את העובדים הסלוניקאים לעבודת סבלות הקשורה לבית המכס – מגזר תעסוקה ממשלתי-בריטי בנמל. היה על מועצת הפועלים לשכנע את ההנהלה הבריטית של הנמל שעובדים יהודים מסלוניקי יעילים לפחות כמו העובדים הערבים ולא יקרים מהם, ואת הקבלנים הפרטיים היהודים, ש'מחירי אפלייתם הלאומית' של המועמדים הללו הוא מזערי ויש לשלמו למען מימוש המטרה הלאומית.¹¹³ כדי להגדיל את מספר היהודים בעבודות הקשורות לבית המכס הציעה מועצת פועלי חיפה להסדרות הציונית להציג לפקידות הבריטית את דרישתה לגיוס עובדים יהודים מסלוניקי לעבודה הצומחת בנמל ככורח רציונלי, שהוא בגדר של תיקון אי-שוויון לאומי:

שיעורם העכשווי של הפועלים היהודים בנמל הוא בין שמונה לעשרה אחוזים, 65-70 פועלים יהודים מתוך 650-800 פועלים העובדים בנמל (בעבודות סבלות, ספנות, סטיבדורינג, פקידות, משטרת המכס), בעוד חלקו של היישוב היהודי בטונז' העובר את בית המכס בחיפה מגיע לכ-60 אחוז מהטונז' הכללי. לפיכך יש לגייס עובדים אלו מקרב פועלי נמל יהודים בסלוניקי במקום גיוס פועלים ערבים מחלב שבסוריה. אף שיש להגדיל את שיעור הפועלים היהודים בכל עבודות הנמל לכמחצית מהעובדים, מציעה מועצת פועלי חיפה להגדילו בהדרגה: בשנת 1934 לכדי שלישי מכלל הפועלים והפקידים, וב-1935 לכדי מחצית.¹¹⁴

111. ממועצת פועלי חיפה אל הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 30 בנובמבר 1933, אצ"מ S6/2534.

112. מצר, 1978.

113. ראו: ברנשטיין, 2003, עמ' 88, 100-103.

114. פרטים אלו לא סופקו מידי שלטונות המכס הבריטיים, המתנגדים לכניסת פועלים יהודים, אלא נשאבו מלשכת המסחר ומסוכני האוניות. ממועצת פועלי חיפה אל הנהלת הסוכנות היהודית בירושלים, 29 ינואר 1934, אצ"מ S6/2534. בעותק מפנייה של מועצת פועלי חיפה למחלקת העלייה של הסוכנות, מ-7 באוקטובר 1934, מפרטת האחרונה את מקומות שילובם של סוורים ופועלי נמל סלוניקאים, שהגיעו לא מכבר, בעבודות בנמלי חיפה ויפו. מועצת פועלי חיפה מציינת כי נוכח העברת כל יבוא חומרי הבניין מיפו לחיפה 'הנמל מלא עבודה ולנו אין פועלים'. לטענתה, קיים מחסור ב'לפחות 100 פועלים לסבלות ולסטיבדורינג בנמל. נוסף לזה דורש עתה מנהל הנמל, מר רוג'רס, 50 סבלים לבית המכס', אצ"מ S6/2534.

על אף הדרישה לתקן את אי-השוויון הלאומי, גיוסם של העובדים היהודים מסלוניקי לא היה כרוך בהפסד יעילות. פועלים אלה נחשבו מיומנים גם לעומת פועלי הנמל הערבים והאחרים שהובאו לנמל חיפה:

אם אפשר היה פעם לבוא בטענות שאין הפועלים היהודים מסוגלים להוציא לפועל את עבודות הסבלות והסטיבדורנינג בנמל – הרי עתה יודעים כל פקידי המכס, החל מהשוטר הערבי וגמר במר גיב, פקיד החוף, והא' סטיד ופינלסון מנהלי המכס, כי הפועלים היהודים מסלוניקי, שהובאו לארץ ע"י ההסתדרות בעזרת הנהלת הסוכנות, מסוגלים יותר מכל פועל אחר בנמל להוצאת העבודה לפועל.¹¹⁵

לפיכך, הקבלן היהודי שיעניק שירותי סבלות הן בבית המכס והן ליצואנים יהודים לא יסבול מהפסד יעילות בהעסקת פועלים יהודים, אלא להפך:

עובדה היא, כי הסבלים היהודים מסלוניקי העובדים בנמל חיפה מוציאים במאה אחוז יותר עבודה מכל פועל אחר. בה בשעה שסבל סלוניקאי נושא 100-150 ק"ג ומספר הגון ביניהם גם עד 400 ק"ג – מאות הסבלים החורנים, העובדים במכס, אינם מסוגלים לשאת אפילו 50% מהמשא הזה. עובדה היא, כמו כן, כי פקידי הרכבת הערבים הממונים על הוצאת סחורות הרכבת מהנמל, דורשים מקבלני המכס שישלחו להם רק את הסלוניקאים, היות והם מוציאים לפועל את העבודות ביתר הבנה, מהירות ואחריות [...] את כל העבודות האלו יוכלו לאשר אנשים אובייקטיביים, כמו הסוחרים והסוכנים היהודים והערבים בחיפה, וגם הנהלת המכס, אשר כידוע אינה נוטה כל עיקר לעבודה עברית, לא תוכל לעמד בפני האמת ולא תוכל להכחיש.¹¹⁶

גיוסם של סוורים מומחים מסלוניקי חייב שיתוף-פעולה בין סוכני האוניות היהודים (כולל נציגי 'חברות הקשורות בחוזים או בהסכמים בע"פ עם הסוכנות היהודית') ובין חברות קבלניות יהודיות לפריקה וטעינה (חברת 'מנוף' חיפה; קבוצת 'הנמל'), כפי שמלמדות פניותיה החוזרות ונשנות של מועצת פועלי חיפה להנהלת הסוכנות היהודית. ביוזמתם של קבלנים יהודים שפעלו להעלאת סוורים יהודים מסלוניקי הופנתה דרישה דחופה לסוכנות היהודית (27 אוגוסט 1934) לשכנע את סוכני האוניות היהודים למסור את עבודת הפריקה והטעינה של אוניותיהם לקבלן היהודי היוזם את הבאתם של 50 סוורים מומחים מסלוניקי. לבעלי האוניות הובטח שלא יפסידו מ'טעם האפליה הלאומי' שלהם, שכן עבודת הסוורים הסלוניקאים תהיה בעלויות המקובלות בשוק העבודה, ומומחיותם מאפשרת להתחרות בפועלים הערבים. הפנייה הדחופה נבעה מהחשש שאת מקומות התעסוקה החדשים שנוצרו בנמל יתפסו 150 סוורים ממצרים, שבעבורם ביקשה אגודת

.115. שם.

.116. שם. וכן: ברנשטיין, 2003, עמ' 102.

סוכני האוניות ממנהל נמל חיפה להנפיק רשיונות כניסה.¹¹⁷ לחברות ספנות ועבודות ימיות בבעלות יהודים סלוניקאים (כגון צרפתי ושות' הובלות ימיות; מוריס רפאל את יצחק אלבו), שכבר ב-1930 הציעו את שירותי הפריקה שלהן לטובת העסקת הסוורים שהכירו בעיר מוצאם סלוניקי, הצטרפו ב-1935 בעלי חברות פריקה יהודיות מסלוניקי, כמו אברהם קמחי אשר השיג אישור מיוחד משר הפנים היווני להעביר את הדוברות שלו לנמל חיפה.¹¹⁸ גיוס יזמים יהודים בידי הממסד הציוני הארץ-ישראלי התבסס אם כן לא רק על סולידריות יהודית אלא אף על העובדה שהמחיר שיזמים אלו צפויים היו לשלם בעבור טעם האפליה הלאומי שלהם (העדפת העובדים היהודים מסלוניקי על פני לא-יהודים), כתוצאה מהפסד יעילות, היה אפסי.¹¹⁹

פועלי הנמל היהודים מסלוניקי שילמו מחיר נפשי בניפוץ התקווה שבנמל בארץ-ישראל יוכלו לשוב ולשבות מעבודה בשבת היהודית, בהיותם חלק מבניין המשק הלאומי היהודי בשלב הדה-קולוניזציה.¹²⁰ בחוזה העבודה שנחתם באוקטובר 1934 בינם לבין

117. פנייה למ' שרתוק, מנהל המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית לארץ-ישראל, ירושלים, 27 באוגוסט 1934, אצ"מ S6/2534. בין בעלי האוניות וסוכנויות התובלה הימית שאלהן פנתה מועצת פועלי חיפה ב-18 בדצמבר 1934 וב-27 בינואר 1935 להעסקת סוורים יהודים נכללו: יצחק הוז ושות'; ל' ברקוביצי; חברת 'פרדס' המייצגת את חברת 'שן'רות ימית רומנית; חברת לוויר טריאסטינו ובעל האונייה 'תל-אביב', אצ"מ S6/2534. בפנייתה מ-18 בדצמבר 1934 מציינת מועצת פועלי חיפה כי חברות אלה מעסיקות 'מאות פועלים בעבודות הפריקה והטעינה של האניות שלהן'. ומדגישה כי 'בין מאות הפועלים האלה אין אף פועל עברי אחד', אצ"מ S6/2534. עוד קודם לכן התחייב יהודה אתין, בעל חברה חיפאית העוסקת ב'אימפורט-אקספורט קומיסיון' להעסיק פועלים יהודים מסלוניקי בפריקה וטעינה. ראו: יהודה אתין למשרד הארצישראלי, סלוניקי, 11 ביוני 1930, אצ"מ S6/643.

118. צרפתי ושות' למר ארלוזורוב, יו"ר הסוכנות העברית לארץ-ישראל, ירושלים, 10 בדצמבר 1931, אצ"מ S6/2655; נ. תשבי אל חברי הנהלת הסוכנות, ירושלים, בנדון: 'רשיונות להשאר בארץ לתמיד למומחים בפריקה', 11 בדצמבר 1931, S6/2655. במסגרת התכתבות ענפה המתנהלת במהלך נובמבר 1930 בין רפאל ואלבו שבחיפה לבין המשרד הארצישראלי בסלוניקי, ובינם לבין מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בירושלים נבחנה בזהירות רבה בקשתם של הראשונים להעניק רשיונות הגירה לכעשרים פועלי פריקה מסלוניקי. ראו אצ"מ S6/2533. אברהם קמחי פנה לאליעזר קפלן, מנהל הכספים של הסוכנות היהודית, מחלקת העלייה, ירושלים, ב-22 באפריל 1935 וביקש 12 סרטיפיקטים בעבור העלאת סוורים ואנשי תחזוקה מסלוניקי. ראו אצ"מ S6/2534.

119. הדבר נכון אף לנמל תל-אביב. גיוסם של סוורים מסלוניקי לחברת 'פריקה' בע"מ תל-אביב, במהלך נובמבר-דצמבר 1936, כוון ל'בעלי נסיון בסוורות ובספנות שעל ידם אפשר יהיה להכשיר מספר ניכר של פועלים מקומיים'. ראו: בר-כוכבא מאירוביץ מנמל תל-אביב אל מחלקת העלייה, 24 בנובמבר 1936, אצ"מ S6/2782.

120. השוו למצר, תשמ"ה, עמ' 419. על העלויות הנפשיות הכרוכות בשינוי הסיבה החברתית של מגורי המהגר כמרכיב בניתוח כלכלי של הגירה ראו שם, עמ' 420-421.

ההנהלה הבריטית של נמל חיפה הופיע סעיף ולפיו הפועל מתחייב לעבוד לפי הוראות הנהלת הנמל, ואין אפשרות להתחייב ליום מנוחה קבוע.¹²¹ בעניין דרישתם של פועלי הנמל הסלוניקאים לשבות מעבודה בשבת היהודית כתב נציג מועצת פועלי חיפה (7 בינואר 1934):

אנו בתור הסתדרות של פועלים יהודים מעוניינים מאוד להשיג עבור כל הפועלים את יום המנוחה המסורתי שלנו הוא יום השבת, וכל המכיר את ההסתדרות שלנו יודע כי מאז קיומה אנו נלחמים בלי הרף על מנוחת שבת [...] אולם עלינו לזכור כי אנו מוכרחים תחילה להימצא במקום בהעבודה על מנת שנוכל להשיג בו את התנאים הדרושים לנו. ככוון זה עלינו לנהל את מלחמתנו, והיא מלחמה קשה וממושכת על כבוש חלקנו בעבודת הנמל ועל מנוחת השבת בו.¹²²

הפעם נדרשו הפועלים הסלוניקאים לעבוד בשבת מטעמים של הגנת המשק הלאומי הנמצא במאבק קיומי.

אבני נגף רבות ניצבו לפני פועלי הנמל מסלוניקי, שעד 1948 עדיין היו במיעוט לעומת העובדים הערבים. אולם המעבר מסלוניקי לחיפה היה בעבורם מעבר ממעמד של מיעוט במדינת לאום מתבססת למעמד של עובדים המתעתד להשתייך לרוב לאומי חדש המצוי בהתגבשות. לאור נסיון העבר במדינת הלאום היוונית, ולנוכח ההדים של תופעות דומות של אפליה לאומית שממנה סבלו יהודים במדינות החדשות שקמו במקומה של האימפריה העות'מאנית ובהן אף הרפובליקה של תורכיה,¹²³ הוקסמו עובדים אלה מהרעיון להשתלב בנמל שעתיד להיות בבעלות יהודית. נמל חיפה היה בעבורם כמו נמל פיראוס בעבור פליטי איזמיר וקונסטנטינופול. בעבור יזמים יהודים בנמל חיפה ובהם בעלי חברות ספנות סלוניקאים, העובדים היהודים מסלוניקי, בדומה לפליטים היוונים בנמל סלוניקי, יכלו לספק חלופה מושלמת ומידית לעובדים ערבים חדשים. בניגוד לנמל סלוניקי שהתנוון בשעה שכוח העבודה שצבא לפתחו גאה, העבודה בנמל חיפה 'הולכת וגדלה מדי שנה בשנה והעובדים היהודים יתפסו רק עמדות חדשות מבלי לנגוע בספנים ערבים שעבדו מקודם'.¹²⁴

121. אוקטובר 1934, אצ"מ S6/2534.

122. אצ"מ S6/2534.

123. ידיעות מהוועד האמריקני (1925) מלמדות על לאומנות יוונית המיטיבה עם חברת הרוב ופוגעת קשות בקיום הכלכלי של היהודים. ידיעות דומות מתקבלות מתורכיה. ראו: AJYB, 1925, pp. 468-469. וכן ראו על אנטישמיות במזרח תרקה שבתחום תורכיה בשנת 1934, Constantopoulou and Veremis, 1998, Nos. 82-85, pp. 239-244.

124. נ. תשבי אל חברי הנהלת הסוכנות (בכתב יד רשום הנמען ד"ר ארלוזורוב) בנדון: רשיונות להשאר בארץ לתמיד למומחים בפריקה שהביא צרפתי, 11 בדצמבר 1931, אצ"מ S6/2655.

ז. סיכום ומסקנות

במאמר זה נותחו גילויי הלאומיות הכלכלית בשתי מדינות ירשה (successor states) של האימפריה העות'מאנית, ועל ציר זמן רציף המתאים לשלביו של תהליך ההתגבשות של מדינות הלאום: המקרה היווני בשלב ההתבססות הטריטוריאלית והדמוגרפית של מדינת הלאום היוונית שלאחר הטרינספר (1923), והמקרה הארץ-ישראלי בשלב הדה-קולוניזציה והתהוותה של מדינת הלאום.

המבנה המוקדם של עיסוקי אוכלוסיית הרוב הלאומי השפיע על הלאומיות הכלכלית שהתוותה במדינה המתבססת. שאיפתה של יוון לקשור את תושבי צפון המדינה לקרקע באמצעות עבודה חקלאית והתיישבות כפרית בשילוב של העדפות להעסקת בני הלאום בנמל, הכריעה לרעת עובדי הכפיים היהודים בנמל. בד בבד, שאיפת הנהגת היישוב היהודי בארץ-ישראל המנדטורית לכוון מעמד עובדי כפיים יהודים השפיעה על אי-הרחבת מעמד מקביל ערבי בנמל חיפה.

גילויי הלאומיות הכלכלית היוונית בסלוניקי בעידן הברתר-קולוניאלי התמצו בניוונו המכוון של הנמל, שהשתייך לאזור מקופח גאופוליטי, בין השאר בעטיים של תושביו היהודים הספרדים. את השאר כבר עשו תעשיית הספנות היוונית המגובשת שהכריעה את התחרות בין עובדים יהודים לפליטים בהעדפת פליטים יוונים, והחברה המנהלת את הנמל שייעלה את עבודת הפריקה והטעינה בנמל, מה שהביא לידי דחיקת הקבלנים היהודים ועובדיהם מעמדותיהם המסורתיות. התחרות בין הפועלים היהודים לפליטים יוונים בנמל סלוניקי הסתיימה, כמו מאבק ההישרדות של הבורגנות הזעירה היהודית בעיר, כאשר מקצועות עבודה רבים עברו לידי הגויים אשר הגיעו לכאן מאסיה הקטנה.¹²⁵

בנמלי חיפה ויפו המנדטוריים של שנות השלושים נצפו גילויי לאומיות כלכלית בשלב ההתגבשות של מדינת הלאום ואלה הופנו נגד אפלייתם לרעה של פועלים יהודים במגזר הציבורי של הנמל בידי השלטון הקולוניאלי הבריטי. למרות מיומנותם של הפועלים הסלוניקאים ועל אף שליטתם של הסוחרים היהודים בסחר העובר דרך הנמל, הפלו הבריטים (הקולוניאליסטים) לרעה את ההסתדרות הציונית. מעמדה בשלהי הדה-קולוניזציה היה חלש מזה שהיה מעמד המדינה היוונית בשנות העשרים והשלושים, בשלב הברתר-קולוניאלי. בתקופה ההיא ניהלה ההסתדרות הציונית לא רק את התחרות על חלוקת המשאבים הכלכליים בין הלאום היהודי לערבי, אלא גם את המאבק לבנייתו המחודשת והיצרנית של העם היהודי, המנוסה בלהיות במעמד של מיעוט בפזורותיו. ההזדמנויות החדשות לפועלי הנמל היהודים היו לא רק תוצאה של הגידול בביקוש לשירותיהם, אלא אף פרי יוזמתה של ההסתדרות הציונית. גילויי הלאומיות הכלכלית של התנועה הציונית

125. מכתב של מזכיר מפלגת הפועלים הציונים הסוציאליסטים משאלוניקי אל בן-גוריון, ניסן תרצ"ו, אצ"מ 44/184.S.

בשנות השלושים היו חיוניים ברמת ההישרדות של הלאום היהודי בתהליך השינוי הכללי-עולמי. בהצטרפותה למאבק על חלוקת המשאבים האתנית-הלאומית התאימה התנועה הציונית את עצמה לתהליכי השינוי העולמיים. כתנועת שחרור של העם היהודי תבעה את חלקו של העם היהודי הן באמצעות גיוס כוח עבודה לאומי לתיקון אי-השוויון הלאומי שנוצר במשק הממשלתי, שהונע מאינטרסים כלכליים של הקולוניאליזם הבריטי, והן באמצעות גיוס של יזמים יהודים ליצירת 'כלכלה יהודית' גם במגזר הפרטי שבנמל. ההתבססות הדמוגרפית בטריטוריה הלאומית, שנכרכה בהגירתם של בני הלאום מהפזורה אל מדינת הלאום¹²⁶ – כפי שעולה מנסיונם של העובדים היהודים בנמל סלונקי – מחזקת את התזה הקיומית של הלאומיות הכלכלית. התבססות זו אף השפיעה על קצב החלפתם של עובדים אתניים בעובדים מאוכלוסיית הרוב הלאומי במדינת הלאום המתבססת בשלב הבתר-קולוניאלי. הפרת האיזון בין היצע המשרות לבין היצע כוח העבודה, נוסף על העצמת הדמיון בין הקבוצות, הגבירה את התחרות בשוק העבודה הכללי הסלונקאי. ממילא הוגברה התחרות הבין-אתנית על משרות בנמל, כפי שקרה גם במדינות במערב.¹²⁷ לפיכך, העדפות לאומיות גם במגזר הפרטי היו אפקטיביות כשנוצרו לחצי עבודה.¹²⁸ במצב כזה נראה שגודלו היחסי של המיעוט היהודי השפיע על מידת אפלייתו לרעה.¹²⁹ שונה הדבר בשלב הדה-קולוניזציה המאופייין בצמיחה והיווצרות של הזדמנויות חדשות ב'מדינה היהודית שבדרך'. גילויי הלאומיות הכלכלית באו לידי ביטוי בעיקר בהכנסת עובדים חדשים מאוכלוסיית הלאום המתהווה. הניסיון היווני מהשלב הבתר-קולוניאלי ראוי אם כן להוסיף ולהיחקר בפן של ההשלכות על שוק העבודה שהיו לעלייה הגדולה של יהודים מארצות ערב לאחר ייסודה של מדינת ישראל.

ביבליוגרפיה

מקורות

אצ"מ Z3/2 ;S6/643 ;S6/2533 ;S6/2534 ;S6/2536 ;S6/2655 ;S6/2782 ;KKL5/9519
AAIU [Archives de l'Alliance Israélite Universelle] (1 April 1919). 'Reponse au questionnaire de la Mission Hoover', Greece, II/C.53-54 (unsigned).

126. ראו: Smith, 1992, no. 20, p. 76.

127. צמצום בהזדמנויות תעסוקה, המתרחש בעת ובעונה אחת עם התרחבות יחסית בהיצע כוח עבודה בשווקי עבודה מקומיים, הגביר את התחרות הבין-אתנית בשווקי עבודה בארצות-הברית בשנות התשעים וגרם להיווצרות נישות אתניות. לעומת זאת שימור האיזון מסביר רציפות נישות שכאלה.

ראו: Waldinger, 2000; Wilson, 2003

128. ראו לדוגמה: Goldscheider and Zuckerman, 1984, pp. 237-239

129. ראו: Blalock, 1967, pp. 143-189

לאומיות כלכלית במבט משווה

- AJYB [*American Jewish Year Book*] (1899-1936). vols. 1-38, Jewish Publication, Philadelphia.
- Constantopoulou Phontini and Thanos Veremis (1998). *Documents on the History of the Greek Jews: Records from the Historical Archives of the Ministry of Foreign Affairs*, Kastaniotis, Athens.
- Dewing Henry B. (1924). *Greece and the Great Powers*, the American Friends of Greece, Washington.
- DOT (1921). *General Report on the Industrial and Economic Situation in Greece*, His Majesty's Stationery Office, London.
- DOT (1934). *Economic Conditions in Greece (1932-33)*, His Majesty's Stationery Office, London.
- Grèce, *Departement d'Information*, [n.d.].
- Grèce (1931). *Annuaire statistique de la Grèce (1930)*, Imprimerie Nationale, Athenes.
- Greek Census (1928). République Hellénique, Ministère de l'Economie Nationale, Statistique Générale de la Grèce, Résultats statistiques du recensement de la population de la Grèce du 15-16 mai 1928. Imprimerie Nationale, Athènes, vol. I: *Population de fait et de droit-Refugiés* (1933); vol. II: *Age – Etat matrimonial – Instruction* (1935); vol. III: *Professions* (in two parts, 1932 and 1937); vol. IV: *Lieu de naissance – Religion et langue – Sujétion* (1935).
- HMSO [His Majesty's Stationery Office] (1920). *Report on the Commercial and Industrial Situation of Greece for the Year 1919*, London.
- League of Nations (1926). *Greek Refugee Settlement*, Geneva.
- Morgenthau Henry [1916?]. 'The Jews in the Balkan States and Salonica', *The Henry Morgenthau Papers*, Library of Congress, container 4, reel 28.
- National Centre for Social Research (1972). *Statistical Researches 1821-1971*, Athens (in Greek).

עדויות בני התקופה

- [אלמוני] (תשכ"ז). 'חיי הכלכלה בשאלוניקי', בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, המכון לחקר יהדות שאלוניקי, ירושלים ותל-אביב, עמ' 233-240.
- בורלא יוסף (תשמ"ו). 'יהודי שאלוניקי בעסקי הספנות והתובלה הימית', בתוך: דוד א' רקנטי (עורך), זכרון שאלוניקי, ב, הוועד להוצאת ספר קהילת שאלוניקי, תל אביב, עמ' 211-215.
- בן-צבי יצחק (תשכ"ז). 'לקורות עליית הימאים השאלוניקאים לארץ-ישראל', בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, עמ' 339-341.

- ברודו יצחק (תשכ"ז). 'הסבלים בשאלוניקי למיניהם ולארגוניהם', בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, עמ' 242-243.
- מולכו יצחק ר' (תשי"א). ימאים שאלוניקאים בישראל: חזון והגשמה, החבל הימי לישראל, ירושלים.
- עוזיאל יוסף בן פנחס (1978) [1929]. המגדל הלבן, המכון לחקר יהדות סלוניקי, תל-אביב.
- עמנואל יצחק ש' (תשל"ב). 'תולדות יהודי שלוניקי', בתוך: רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, א, עמ' 1-272.
- פון ויזל זאב (תשמ"ו). 'מזכרונותי על שלוניקי דאז', בתוך: רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, ב, עמ' 422-424.
- ראובן ש' (תשכ"ז). 'משפט קמפבל', בתוך: שאלוניקי: עיר ואם בישראל, עמ' 229-231.
- רפאל שמואל (מראיין ועורך) (תשמ"ח). בנתיבי שאול: יהודי יוון בשואה – פרקי עדות, המכון לחקר יהדות שאלוניקי וארגון ניצולי מחנות ההשמדה יוצאי יוון בישראל, תל-אביב.
- רפאל שמואל (1997). 'שאלוניקי איס פאליסטינה: סיפור תיעוד מקורות בני המשפחה בשאלוניקי', בתוך: חיים רפאל, שירת חיים, הוצאת המחבר, שוהם, עמ' 79-85.
- רקנטי אברהם ש' (תשל"ב). 'יהודי שלוניקי בחייה הפוליטיים (והדיפלומטיים) של יוון', בתוך: רקנטי (עורך), זכרון שלוניקי, א, עמ' 328-330.
- רקנטי דוד א' (תשל"ב). 'המלחמה למען השבת', זכרון שלוניקי, א, עמ' 334-356.
- Adler Elkan Nathan (1905). *Jews in Many Lands*, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, PA.
- Eddy Charles B. (1931). *Greece and the Greek Refugees*, George Allen & Unwin, London.
- Matsas Michael (1997). *The Illusion of Safety: The Story of the Greek Jews during World War II*, Pella, New York.
- Mayer Nathan (n.d. [1913]). *The Jews of Turkey*, London.
- Miller William (1928). *Greece*, Ernst Brown, London.
- Pallis Alexandros A. (1925). 'Racial Migrations in the Balkans during the years 1912-24', *The Geographical Journal*, 66, pp. 315-331.
- Pallis Alexandros A. (1929). 'The Greek Census of 1928', *The Geographical Journal*, 73, pp. 543-548.

מחקרים

- ברנשטיין דבורה (2003). 'כאשר "עבודה עברית" איננה עומדת על הפרק: הסתדרות העובדים לנוכח המגזר הממשלתי המנדטורי', בתוך: אבי בראלי ונחום קרלינסקי

לאומיות כלכלית במבט משווה

(עורכים), כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948 (סדרת נושא: עיונים בתקומת ישראל), עמ' 79-106.

גיל בנימין (תש"י). דפי עליה: שלושים שנות עליה לארץ ישראל, ירושלים.
גרוס נחום (תש"ס). 'המדיניות הכלכלית של ממשלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט', בתוך:
נחום גרוס, לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת
החדשה, מאגנס ויר יצחק בן-צבי, ירושלים, עמ' 172-227.
דרויש תקוה (תשמ"ז). יהודי עיראק בכלכלה: טרם עלייתם לישראל ואחריה, אוניברסיטת
בר-אילן, רמת-גן.

הדר גילה (2003). 'היבטים בחיי המשפחה היהודית בשאלוניקי בין שתי מלחמות העולם',
עבודת דוקטור, אוניברסיטת חיפה.

חלמיש אביבה (2003). 'עלייה לפי יכולת הקליטה הכלכלית: העקרונות המנחים, דרכי
הביצוע וההשלכות הדמוגרפיות של מדיניות העלייה בין מלחמות העולם', כלכלה
וחברה בימי המנדט, 1918-1948, עמ' 179-216.

לואיס ברנרד (תשמ"ג). צמיחתה של תורכיה המודרנית (תרגום: משה זינגר ורבקה
גוטליב), האוניברסיטה העברית, ירושלים.

לואיס ברנרד (תש"ל). המזרח התיכון והמערב (תרגום: אליקים רובינשטיין), משרד
הביטחון, תל-אביב.

מאזור מארק (תשס"ח). סלוניקי עיר של רוחות (תרגום: כרמית גיא), עם עובד, תל-
אביב.

מירון אורלי ק' (תשנ"ט). 'הקהילה היהודית של סלוניקי, 1881-1936: מיעוט אנשי
ביניים' בתהליך של התאגדות פריפריאלית לכלכלה העולמית הקפיטליסטית', עבודת
דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן.

מירון אורלי ק' (2008). 'התפתחותה הדמוגרפית של האוכלוסייה היהודית בצפון יוון
(1893-1928)', פעמים, 116, עמ' 7-78.

מצר יעקב (1978). 'לאומיות כלכלית ומבנה סקטוריאלי במשק היהודי בתקופת המנדט',
רבעון לכלכלה, 98, עמ' 221-231.

מצר יעקב (תשל"ט). הון לאומי לבית לאומי, יד יצחק בן-צבי, ירושלים.
מצר יעקב (תשמ"ה). 'ארקדיוס קאהן, 1920-1982: דיוקנו של מלומד', בתוך: נחום גרוס
(עורך), יהודים בכלכלה, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 411-423.

מצר יעקב (2003). 'כלכלת ארץ-ישראל בתקופת המנדט: מבט על התפתחות המחקר',
כלכלה וחברה בימי המנדט, 1918-1948, עמ' 7-57.

נהון יעקב (תשמ"ד). מיקומם של בני עדות המזרח במערכות חברתיות-כלכליות
בישראל: מגמות בתעסוקה – המימד העדתי (1958-1981), מכון ירושלים לחקר
ישראל, ירושלים.

סרוגו שי (2003). 'מנמל שאלוניקי לנמל חיפה: עלייתם של פועלי נמל שאלוניקי בין שתי
מלחמות העולם', עבודת מוסמך, אוניברסיטת חיפה.

פרץ אבנר וגלדיס פימיינטה (תשס"ח). המילון המקיף לאדינו-עברי, לשון מאספמיא, הרשות הלאומית לתרבות הלאדינו וספרד – מכון מעלה אדומים, מעלה אדומים.

Ahmad Feroz (1982). 'Unionist Relations with the Greek, Armenian and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908-1914', in: Benjamin Braude and Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, Holmes & Meier Publishers, NY, pp. 401-434.

Ahmad Feroz (1995). 'The Development of Class Consciousness in Republican Turkey, 1923-45', in: Donald Quataert and Eric J. Zürcher (eds.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, Tauris Academic Studies, London and New York, pp. 74-94.

Aktar Ayhan (2003). 'Homogenising the Nation, Turkifying the Economy', in: Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford and New York, pp. 79-95.

Alexandris Alexis (2003). 'Religion or Ethnicity: The Identity Issue of the Minorities in Greece and Turkey', in: Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford and New York, pp. 117-132.

Anastassiadou Meropi (1997). *Salonique, 1830-1912*, Brill, Leiden, New York and Koln.

Armstrong John A. (1976). 'Mobilized and Proletarian Diasporas', *The American Political Science Review*, 70, pp. 393-408.

Ayal Eiezer B. (1999). 'The Role of the Chinese Minorities in the Economic Development of Southeast Asian Countries', in: Elise S. Brezis and Peter Temin (eds.), *Elites, Minorities and Economic Growth*, Elsevier, Amsterdam, pp. 149-158.

Banton Michael (1983). *Racial and ethnic competition*, Cambridge University Press, Cambridge.

Barutciski Michael (2003). 'Lausanne Revisited: Population Exchange in International Law and Policy', in: Renée Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford and New York, pp. 23-37.

Baxevanis John (1963). *The Port of Thessaloniki*, Institute for Balkans Studies, Thessaloniki, pp. 23-25.

Becker Gary S. (1971²). *The Economics of Discrimination*, Chicago University Press, Chicago, IL.

- Blalock Hubert M. (1967). *Toward a Theory of Minority-Group Relations*, Capricorn Books, New York.
- Bonacich Edna (1973). 'A Theory of Middlemen Minorities', *American Sociological Review*, 38 (October), pp. 583-594.
- Bostas Eleftherios N. (1987). 'Greece and the East: The Trade Connection, 1851-1984', *Journal of Modern Greek Studies*, 5 (2), pp. 207-235.
- Braude Benjamin and Bernard Lewis (1982). 'Introduction', in: Benjamin Braude and Bernard Lewis (eds.), *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I. Holmes & Meier Publishers, New York, pp. 1-34.
- Campbell John and Philip Sherrard (1968). *Modern Greece*, Ernest Benn, London.
- Carabott Philip (1997). 'The Politics of Integration and Assimilation vis-à-vis the Slavo-Macedonian minority of Inter-war Greece: From Parliamentary Inertia to Metaxist Repression', in: Peter Mackridge and Eleni Yannakakis (eds.), *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912*, Berg, Oxford and New York, pp. 59-77.
- Chirot Daniel (1997). 'Conflicting Identities and the Dangers of Communalism', in: Daniel Chirot and Anthony Reid (eds.), *Essential Outsiders: Chinese and Jews in the Modern Transformation of Southeast Asia and Central Europe*, University of Washington Press, Seattle and London, pp. 3-32.
- Clogg Richard (1986²). *A Short History of Modern Greece*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Cooperman Eugene Abraham (1991). *Turco-Jewish Relations in the Ottoman City of Salonica, 1889-1912: Two Communities in Support of the Ottoman Empire*, UMI, New York University, NY.
- Dagkas Alexandros (2003). *Recherches sur l'histoire sociale de la Grèce du Nord: le mouvement des Ouvriers du Tabac, 1918-1928*, Association Pierre Belon, Paris.
- Deutsch Karl W. (1966²). *Nationalism and Social Communication*, MIT Press, Cambridge, MA and London.
- De Vries David (2000). 'Nationalism and the Making of Dock Labour in British Palestine', in: Davies Sam and al. (eds.), *Dock Workers: International Explorations in Comparative Labour History, 1790-1970*, I, Ashgate, Aldershot, pp. 231-250.
- Don Yehuda (1992). 'Patterns of Jewish Economic Behavior in Central Europe in the Twentieth Century', in: Michael K. Silber (ed.), *Jews in the Hungarian*

- Economy 1930-1945*, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, pp. 247-273.
- Dumont Paul (1984). 'La franc-maçonnerie d'obédience française à Salonique au début du xxe siècle', *Turcica*, 16, pp. 65-94.
- Eisenstadt Samuel N. (1954). *The Absorption of Immigrants: A Comparative Study Based Mainly on the Jewish Community in Palestine and the State of Israel*, Routledge, London.
- Eitzen Stanley D. (1968). 'Two Minorities: The Jews of Poland and the Chinese of the Philippines', *Jewish Journal of Sociology*, 10 (2), pp. 221-240.
- Freris A. F. (1986). *The Greek Economy in the Twentieth Century*, Croom Helm, St. Martin's, NY, London and Sydney.
- Furnival J. S. (1948). *Colonial Policy and Practice: A Comparative Study of Burma and Netherlands India*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Ginio Eyal (2002). "'Learning the Beautiful Language of Homer": Judeo-Spanish Speaking Jews and the Greek Language and Culture Between the Wars', *Jewish History*, 16 (3), pp. 235-262.
- Godley Andrew (2001). *Jewish Immigrant Entrepreneurship in New York and London 1880-1914: Enterprise and Culture*, : Palgrave Macmillan, Basingstoke and New York.
- Goldscheider Calvin and Alan S. Zuckerman (1984). *The Transformation of the Jews*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Gounaris Basil C. (1989). 'Emigration from Macedonia in the Early Twentieth Century', *Journal of Modern Greek Studies*, 7, pp. 133-153.
- Greenberg Stanley B. (1980). *Race and State in Capitalist Development*, Yale University Press, New Haven, CN and London.
- Hamilton Gary G. and Tony Waters (1997). 'Ethnicity and Capitalist Development: The Changing Role of the Chinese in Thailand', in: Daniel Chirot and Anthony Reid (eds.), *Essential Outsiders: Chinese and Jews in the Modern Transformation of Southeast Asia and Central Europe*, University of Washington Press, Seattle, WA and London, pp. 258-284.
- Harlaftis Gelina (1996). *A History of Greek-Owned Shipping: The Making of an International Tramp Fleet, 1830 to the Present Day*, Routledge, London.
- Hastaoglou-Martinidis Vilma (1997). 'On the Jewish Community of Salonica after the Fire of 1917: An Unpublished Memoir and Other Documents from the Papers of Henry Morgenthau, Sr.', in: Ioannis K. Hassiotis (ed.), *The Jewish Communities of Southeastern Europe from the Fifteenth Century to the End of World War II*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki, pp. 147-174.

- Hekimoglou Evangelos (1997). 'Thessaloniki 1912-1940: Economic Developments', in: I. K. Hassiotis (ed.), *Queen of the Worthy: Thessaloniki, History and Culture*, Paratiritis, pp. 142-154.
- Hirschon Renée (1989). *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, Clarendon Press, London.
- Hirschon Renée (2003). 'Introduction: background and overview', in: Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange between Greece and Turkey*, Berghahn Books, Oxford and New York, pp. 3-20.
- Janowsky Oscar I. (1933). *The Jews and Minority Rights 1898-1919*, Columbia University Press, New York.
- Kahan Arcadius (1986). 'Economic Opportunities and Some Pilgrims' Progress: Jewish Immigrants from Eastern Europe in the United States, 1890-1914', in: *Essays in Jewish Social and Economic History*, The University of Chicago Press, Chicago and London, pp. 101-117.
- Kansu Aykut (1997). *The Revolution of 1908 in Turkey*, Brill, Leiden, New York and Köln.
- Kayser B. and K. Thompson (1964). *Social and Economic Atlas of Greece*, National Statistical Service of Greece, Center of Economic Research, Social Science Centre, Athens.
- Keyder Çağlar (1994). 'Manufacturing in the Ottoman Empire and in Republican Turkey, ca. 1900-1950', in: Donald Quataert, *Manufacturing in the Ottoman Empire and Turkey, 1500-1950*, State University of New York Press, Albany, NY, pp. 123-164.
- Keyder Çağlar (1995). 'Afterword: The Current Condition of the Popular Classes', in: Quataert and Zürcher (eds.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, pp. 147-158.
- Koliopoulos John S. and Thanos M. Veremis (2004²). *Greece: The Modern Sequel*, Hurst, London.
- Kontogiorgi Elisabeth (2003). 'Economic Consequences Following Refugee Settlement in Greek Macedonia, 1923-1932', in: Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean*, pp. 63-77.
- Kontogiorgi Elisabeth (2006). *Population Exchange in Greek Macedonia: The Rural Settlement of Refugees, 1922-1930*, Clarendon Press, Oxford.
- Kritikos George (2000). 'State Policy and Urban Employment of Refugees: the Greek Case (1923-30)', *European Review of History*, 7 (2), pp. 189-206.

- Krueger Anne O. (1963). 'The Economics of Discrimination', *The Journal of Political Economy*, 71 (5), pp. 481-486.
- Kunz E. F. (1973). 'The Refugee in Flight: Kinetic Models and Forces of Displacement', *International Migration Review*, 7 (summer), pp. 125-146.
- Kuznets Simon (1960³). 'Economic Structure and Life of the Jews', in: Louis Finkelstein (ed.), *The Jews: Their History, Culture, and Religion*, II, Harper & Brothers Publishers, New York, pp. 1597-1666.
- Lampe John R. and Marvin R. Jackson (1982). *Balkan Economic History 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington, IN.
- Landau Jacob M. (1994). 'Relations between Jews and Non-Jews in the Late Ottoman Empire: Some Characteristics', in: Avigdor Levi (ed.), *The Jews of the Ottoman Empire*, The Darwin Press, Princeton, NJ, pp. 539-545.
- Levine Donald N. (1979). 'Simmel at a Distance: On the History and Systematics of the Sociology of the Stranger', in: William A. Shack and Elliot P. Skinner, (eds.), *Strangers in African Societies*, University of California Press, Berkeley, CA, pp. 21-36.
- Lewin-Epstein Noah and Moshe Semyonov (November 1994). 'Sheltered Labor Markets, Public Sector Employment and Socio-Economic Returned to Education of Arabs in Israel', *American Journal of Sociology*, 100 (3), pp. 622-651.
- Lewkowicz Bea (2006). *The Jewish Community of Salonika: History, Memory, Identity*, Vallentine Mitchell, London and Portland, OR.
- Macartney C. A. (1934). *National States and National Minorities*, Oxford University Press, London.
- Mackridge Peter and Eleni Yannakakis (1997). 'Introduction', in: Peter Mackridge and Eleni Yannakakis (eds.), *Ourselves and Others: The Development of a Greek Macedonian Cultural Identity Since 1912*, Berg, Oxford and New York, pp. 1-22.
- Mackridge Peter (1997). 'Cultivating New Lands: The Consolidation of Territorial Gains in Greek Macedonia through Literature, 1912-1940', in: Mackridge and Yannakakis (eds.), *Ourselves and Others*, pp. 175-186.
- Mavrogordatos George T. (1983). *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, CA.
- Mazower Marc (1991). *Greece and the Inter-War Economic Crisis*, Clarendon Press, Oxford.

- Mazower Mark and Thanos Veremis (1993). 'The Greek Economy, 1922-1941', in: Robin Higham and Thanos Veremis (ed.), *The Metaxas Dictatorship: Aspects of Greece 1936-1940*, Hellenic Foundation for Defence and Foreign Policy, Athens, pp. 111-130.
- Mazower Mark (2004). *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430-1950*, Harper Collins, London.
- Meron Orly C. (2005). 'The Jewish Economy of Salonica (1881-1912)', *Jewish Journal of Sociology*, 47 (1-2), pp. 22-47.
- Meron Orly C. (2006). 'Ethnic-Controlled Economy in Transition: Jewish Employment from European Semi-Colonialism in Ottoman Macedonia to Greek Nation-State', *Sociological Papers*, 11 (3), pp. 1-58.
- Meron Orly C. (2007). 'Jewish Entrepreneurship in Thessalonica (1912-1921): An Overview', University of Athens – Department of Economics, Discussion Paper at the Economic History Seminar (April 30). Available at: <http://www.econ.uoa.gr/UA/files/1493138541>
- Meron Orly C. (forthcoming). *Jewish Entrepreneurship in Salonica, 1912-1940: An Ethnic Economy in Transition*, Sussex Academic Press, Eastbourne, England, and Portland, OR.
- Molho Rena (1988). 'The Jewish Community of Salonika and its Incorporation into the Greek State (1912-1919)', *Middle Eastern Studies*, 24 (4), pp. 391-403.
- Molho Rena (1992). 'Salonique après 1912: propagandes étrangères et la communauté juive', *Revue Historique*, 287 (1), pp. 126-140.
- Molho Rena (2002). 'Jewish Working-Class Neighborhoods Established in Salonika Following the 1890 and 1917 Fires', in: Minna Rozen (ed.), *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans 1808-1945*, II, Tel Aviv University, Tel Aviv, pp.173-194.
- Mourghianni-Estela Anna (1996). 'Salonique années '20: Le déclin', *Sephardica*, 1, pp. 595-602.
- Nehama Joseph (1935-1978). *Histoire des Israélites de Salonique*, VI-VII, The Jewish community of Thessaloniki, Thessaloniki.
- Pentzopoulos Dimitri (1962). *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact Upon Greece*. Mouton, Paris.
- Plaut Joshua Eli (1996). *Greek Jewry in the Twentieth Century, 1913-1983*, Associated University Presses, Madison and London.
- Quataert Donald (1995). 'The workers of Salonica, 1850-1912', in: Quataert and Zürcher (eds.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, pp. 59-74, 171-173.

- Recanati Aure (2000). *Jewish Community of Salonika 1943*, Erez, Jerusalem.
- Rex John (1970). *Race Relations in Sociological Theory*, Weidenfeld and Nicolson, London.
- Rozen Minna (2005). *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945*, Tel Aviv University, Tel Aviv.
- Sandis Eva E. (1973). *Refugees and Economic Migrants in Greater Athens: A Social Survey*, National Centre of Social Research, Athens.
- Smith Anthony D. (ed.) (1976). *Nationalist Movements*, Macmillan, London and Basingstoke.
- Smith Anthony D. (1986). *The Ethnic Origins of Nations*, Blackwell, Oxford.
- Smith Anthony D. (ed.) (1992). *Ethnicity and Nationalism*, E.J. Brill, Leiden.
- Smith, M. G. (1986). 'Pluralism, Race and Ethnicity in Selected African Countries', in: John Rex and David Mason (eds.), *Theories of Race and Ethnic Relations*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 187-225.
- Stoianovich Traian (1994). *Balkan Worlds: the first and last Europe*, M.E. Sharpe, New York.
- Sussnitzki A. J. (1966). 'Ethnic Division of Labor', in: Charles Issawi (ed.), *The Economic History of the Middle East, 1800-1914*, Chicago University Press, Chicago, IL and London, pp. 114-125.
- Svennilson Ingvar (1954). *Growth and Stagnation in the European Economy*, United Nations Economic Commission for Europe, Geneva.
- Van den Berghe Pierre L. (1981). *The Ethnic Phenomenon*, Elsevier, Amsterdam.
- Vassilikou Maria (1993). 'The Anti-Semitic Riots in Thessaloniki (June 1931) and the Greek Press: A Case-Study of "Scapegoating" Theory', M.A. Thesis, King's College, London.
- Veremis Thanos (2003). '1922: Political Continuations and Realignment in the Greek State', in: Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean*, pp. 53-62.
- Voutira Efithia (1997). 'Population Transfers and Resettlement Policies in Inter-war Europe: The Case of Asia Minor Refugees in Macedonia from an International and National Perspectives', in: Mackridge and Yannakakis (eds.), *Ourselves and Others*, pp. 111-131.
- Voutira Efithia (2003). 'When Greeks Meet other Greeks: Settlement Policy Issues in the Contemporary Greek Context', in: Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean*, pp. 145-159.

- Waldinger Roger D. (2000). 'The Economic Theory of Ethnic Conflict: A Critique and Reformation' in: Jan Rath (ed.), *Immigrant Businesses: the Economic, Political and Social Environment*, Macmillan, London, pp. 124-141.
- Wallerstein Immanuel, Hale Decdeli and Resat Kasaba (1987). 'The Incorporation of the Ottoman Empire into the World-Economy', in: Huri Islamoglu-Inan (ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, pp. 88-97.
- Wilson Franklin D. (2003). 'Ethnic Niching and Metropolitan Labor Markets', *Social Science Research*, 32 (3), pp. 429-466.
- Yambert Karl A. (1981). 'Alien Traders and Ruling Elites: The overseas Chinese in Southeast Asia and the Indians in East Africa', *Ethnic Groups*, 3, pp. 173-198.
- Yerolympos Alexandra (1993). 'La part du feu', in: Gilles Veinstein (ed.), *Salonique, 1850-1918: La 'ville des juifs' et le réveil des Balkans*, Éditions Autrement, Paris, pp. 261-270.
- Yerolympos Alexandra (2003). 'Inter-War Town Planning and the Refugee Problem in Greece: Temporary Solution and Long-Term Dysfunctions', in: Hirschon (ed.), *Crossing the Aegean*, pp. 133-143.